

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ- ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

Ανθεκτική Αθήνα: Η πόλη της επιβίωσης

Διπλωματική εργασία

Επιβλέπουσες: Βαίου, Ντ., Κουτρολίκου, Π.

Χαλαστώνης Δημήτρης

Οκτώβριος 2017

Περιεχόμενα	Σελ.
Περίληψη-Abstract	3
1. Εισαγωγικές επισημάνσεις- Ο χαρακτήρας της έρευνας	4
2. Η ανθεκτικότητα (resilience) στις επιστήμες του περιβάλλοντος και της οικολογίας	7
3. Η μεταφορά της στις κοινωνικές επιστήμες ως στρατηγική	9
3.1 «Φυσικοποιώντας» και από-πολιτικοποιώντας τις κρίσεις	11
3.2 Η κοινωνική αλλαγή και το ανθεκτικό υποκείμενο	12
3.3 Η σύγκλιση με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και πολιτική	15
3.4 Ένα μέλλον ‘καταστροφής’	17
3.5 Από φυσική ιδιότητα σε διαδικασία	17
4. Η «επιβίωση» (resilience) ως κοινωνική πρακτική	19
5. Ο «ανθεκτικός» σχεδιασμός χώρων της «επιβίωσης»	22
6. Ο σχεδιασμός στην Ελλάδα της κρίσης	24
7. Η ανθεκτική Αθήνα	25
7.1 Η ανθεκτικότητα στο σχεδιασμό ή/ το ίδρυμα Rockefeller κάνει σχεδιασμό	26
7.2 Σχετικά με το συμμετοχικό προφίλ	30
7.3 Ο σφετερισμός από-τα-κάτω πρακτικών επιβίωσης και πρωτοβουλιών αλληλεγγύης	33
7.4 Ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος και η ενοχοποίηση της διαδήλωσης	34
8. Η ανθεκτικότητα ως κάλεσμα επιβίωσης και πολιτικής υποταγής	38
Βιβλιογραφία	41

Περίληψη

Η παρούσα εργασία καταπιάνεται με την έννοια της ανθεκτικότητας και την αντίστοιχη στρατηγική που έχει εκπονηθεί για το Δήμο της Αθήνας. Μία εκ των απαντήσεων του τελευταίου στην οικονομική κρίση της πόλης είναι η ένταξή του στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων του ιδρύματος Rockefeller, παρουσιάζοντας την ανθεκτικότητα ως παράδειγμα αντιμετώπισής της. Εκκινώντας από την ανάδυσή της στις επιστήμες της οικολογίας και του περιβάλλοντος, στη συνέχεια παρουσιάζεται η μεταφορά της στις κοινωνικές επιστήμες και τα προβληματικά σημεία που έχουν εντοπιστεί σε αυτή τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο εφαρμογής της ως στρατηγική διαχείρισης των κρίσεων στο εξωτερικό. Το ενδιαφέρον κορυφώνεται από τη στιγμή που παρουσιάζεται μία δεύτερη προσέγγιση προερχόμενη από τις κοινωνικές επιστήμες, σύμφωνα με την οποία η επιβίωση (όρος που προτιμάται αντί της ανθεκτικότητας) αποτελεί κοινωνική πρακτική των πολιτών, προβάλλοντας σαφή διαχωριστικά σημεία με την προηγούμενη προσέγγιση. Η στρατηγική για την ανθεκτικότητα της Αθήνας τίθεται στο επίκεντρο και εξετάζεται σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο εκπονήθηκε (πρόγραμμα 100 ανθεκτικές πόλεις του ιδρύματος Rockefeller) καθώς και τις καινοτομίες που εισάγονται στον τοπικό αναπτυξιακό και χωρικό σχεδιασμό. Έτσι, η εργασία καταλήγει στο νόημα και τη σημασία της ανθεκτικότητας στη συγκεκριμένη γωνιά του πλανήτη, με βασικό ισχυρισμό να είναι ότι η ανθεκτικότητα μετατρέπεται σε ένα εννοιολογικό αλλά και πρακτικό εργαλείο επίτευξης μίας εκ των βασικών αρχών του νεοφιλελευθερισμού, της προσαρμογής και της υποταγής προβάλλοντας την επιβίωση ως απώτερο στόχο.

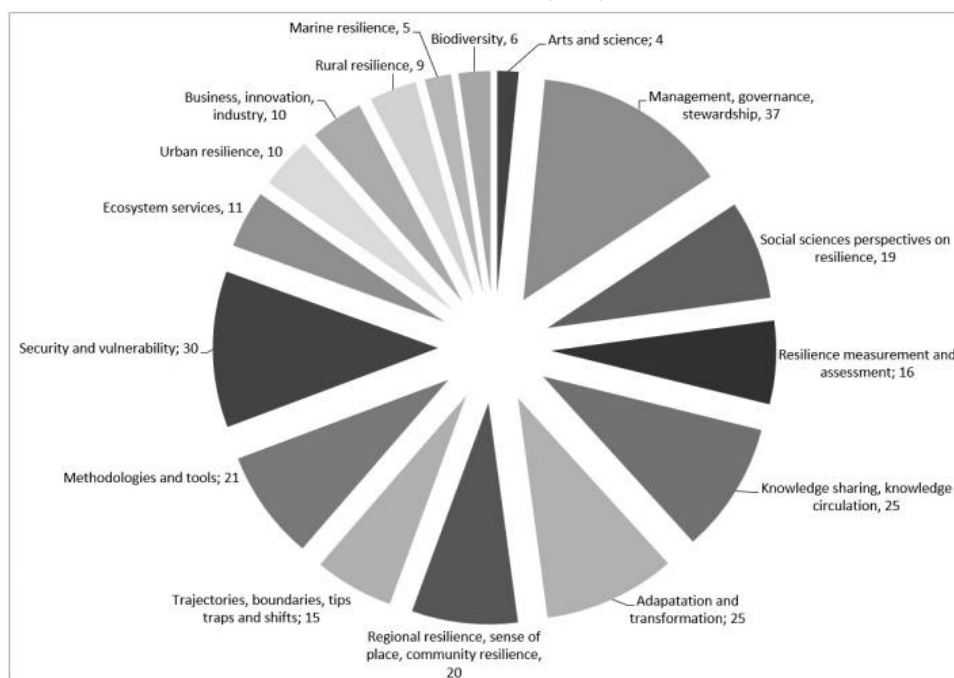
Abstract

This paper deals with the concept of resilience and the related strategy which has been developed from the municipality of Athens. One of its answers to the economic crisis of the city is its integration to the 100 Resilient Cities Network which is pioneered by Rockefeller Foundation, displaying resilience as the paradigm to address the crisis. Starting from the emergence of the concept in environmental and ecological sciences, the paper continues with the analysis of its transfer to social sciences and the following problematic points which have been detected in its theoretical and practical use as a strategy about dealing with crisis abroad. The interest deepens as a second approach is being developed with its origins in social sciences, according to which resilience is a social practice of citizens, showing the clear disjunctive points with the last version. The resilience strategy of Athens is being under review about the way has been developed (100 resilient cities network) and the innovations which have been brought to the local developmental and spatial planning. Therefore, the paper comes to a conclusion about the meaning of resilience in this particular area of the planet, with its basic statement being that resilience converts into a conceptual and practical tool accomplishing one of the central principle of neoliberalism, the adaptation and obedience showing survival as the ultimate aim.

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις- Ο χαρακτήρας της έρευνας

Η ανθεκτικότητα, κατά κύριο λόγο, μάς είναι γνωστή από την περιγραφή των υλικών και των παραγόμενων προϊόντων τους τα οποία χαρακτηρίζονται ως ανθεκτικά ή μη, σχετικά με την αντοχή τους απέναντι σε ακραίες αλλαγές (πχ. κτίρια μετά από σεισμούς, πυρκαγιές). Ωστόσο, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία και μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης βρίσκεται παντού, προσδιορίζοντας οικονομίες, ανθρώπους και κοινότητες, αλλά και χρησιμοποιούμενη σε ποικίλα πλαίσια (Vale, 2014). Ακούγεται τόσο από απλούς ανθρώπους στην καθημερινότητά τους, όσο και από πολιτικούς σε τηλεοπτικά πάνελ ως όρος κλειδί στον προγραμματικό τους λόγο, αλλά και ακαδημαϊκούς σε συνέδρια και ερευνητικές εκθέσεις, ενώ πιο πρόσφατα εισάγεται και σε κείμενα σχεδιασμού μέσω διεθνών ιδρυμάτων. Έτσι, εντοπίζεται μία ευρεία τάση χρήσης (ίσως και «κατάχρησης») της έννοιας η οποία αναμφίβολα προκαλεί μεγάλη σύγχυση, επιβάλλοντας τη γνώση του ευρύτερου τρόπου χρήσης της και ταυτόχρονα την ενδελεχή εξέταση των ιδιαίτερων στοιχείων κάθε περίπτωσης.

Εικόνα 1. Η πολύπλευρη παρουσία της έννοιας στο συνέδριο «Resilience and development: mobilizing for transformation» (2014)

Πηγή 1. Bousquet et. al. (2016:3)

Προκειμένου η παρούσα εργασία να εστιάσει στην Αθήνα και στο νόημα της ανθεκτικότητας στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι αναγκαία η παρουσίαση ορισμένων δυσκολιών που παρουσιάστηκαν. Ουσιαστικά αποτελούν συμπεράσματα μίας ευρύτερης έρευνας του ζητήματος και τα οποία καλό είναι να επισημανθούν πριν ξεκινήσει η «πορεία» προς την Ανθεκτική Αθήνα. Αρχικά, αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα καθώς επιχειρείται η συνδυαστική παρουσίαση τόσο της θεωρητικής διερεύνησης του όρου σε ακαδημαϊκό επίπεδο όσο και του αποτυπώματος και του χαρακτήρα της πρακτικής εφαρμογής του (ως πολιτική στρατηγική ή κοινωνική πρακτική, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια), κάτι που ίσως σε ορισμένα σημεία μπερδέψει. Αυτό συμβαίνει διότι επιλέχθηκε μεθοδολογικά η ταυτόχρονη παρουσίασή τους, διαπερνώντας το σύνολο της εργασίας, έτσι ώστε να αναδειχθεί η ύπαρξη των πολλών ανθεκτικότητων (Vale, 2014; Anderson, 2015), καθώς έχει μεγάλη πολιτική σημασία τι είδους διαδικασίες και ενέργειες κινητοποιούνται μέσω των αναπαραστάσεων της ανθεκτικότητας όπως και ο τρόπος διασύνδεσής τους (Anderson, 2016). Έτσι, γίνεται ορατή η πολυπλοκότητα και ταυτόχρονα η ρευστότητα της έννοιας, διαπιστώνοντας τις αναρίθμητες οπτικές από τις οποίες μπορεί να «διαβαστεί». Η σφαιρική παρουσίασή της εγκυμονούσε τον κίνδυνο να γίνει δυσνόητη αλλά και την επιτυχία ανάδειξης της πολύπλευρης φύσης που της δόθηκε. Κατ' αυτό τον τρόπο θέτονται στο επίκεντρο το πλαίσιο στο οποίο

αναπτύσσεται η έννοια και οι πρακτικές οι οποίες υλοποιούνται στο όνομά της, καθώς και οι διαφορές διαχείρισής της. Αναφορικά με αυτό ο Κανδύλης (2017) σημειώνει ότι *«οι ακαδημαϊκοί ειδικοί μπορεί να εμπλέκονται σε μακροχρόνιες συζητήσεις και πολεμικές γύρω από τη φύση, τους στόχους, τις προθέσεις και τις προϋποθέσεις της ανθεκτικότητας, αλλά κείμενα σαν αυτά¹ μαρτυρούν ποιο είναι το περιεχόμενο της έννοιας από την πλευρά του υπαρκτού σχεδιασμού: ανθεκτικότητα είναι η εξασφάλιση της κεφαλαιακής συσσώρευσης ενόψει ενδεχόμενων καταστροφών και μετά από αυτές»*.

Άμεση σχέση με το παραπάνω ζήτημα έχει και η αδυναμία εύρεσης μίας σαφούς προέλευσης της έννοιας. Αν και κανείς δεν αμφιβάλλει ότι η σύγχρονη εκδοχή της πηγάζει ευθέως από την οικολογία, η αλληλεπίδρασή της με θεωρίες που αναπτύχθηκαν σε διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως η ψυχολογία και οι κοινωνικές επιστήμες, αλλά και η πρακτική της χρήση, είτε στον πολιτικό λόγο είτε σε επιχειρησιακά σχέδια, δεν την άφησαν ανεπηρέαστη: το αντίθετο μάλιστα. Η πολυποικίλη χρήση της σήμερα δυσχεραίνει την εύρεση μίας σαφούς προέλευσης της, η οποία ενδεχομένως, και στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μπορεί να διακριθεί σε άμεση και έμμεση. Στην πρώτη περίπτωση, η επικράτησή της σήμερα και η ακόλουθη ακαδημαϊκή της έρευνα μπορεί να θεωρηθεί ως απόρροια της ανάπτυξής της στις επιστήμες του περιβάλλοντος και της οικολογίας (Rogers, 2013; Alexander, 2013; Joseph, 2016), ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η ευρύτερη χρήση και σημασία της σχετίζεται και με θεωρίες άλλων επιστημονικών πεδίων, όπως τα πολύπλοκα συστήματα (βλ. Holling, 2001; Walker & Cooper, 2011; Reid, 2012:71b; Joseph, 2013:38; Chandler, 2014) αλλά και την αντιμετώπιση του τραύματος στην ψυχολογία (βλ. O'Malley, 2010).

Το τελευταίο σημείο που επισημαίνεται σχετίζεται με το στόχο του εγχειρήματος αυτού, παρ' όλες τις δυσκολίες που αναφέρθηκαν. Προκειμένου να αποφευχθούν πιθανές παρανοήσεις όπως αυτές εντοπίζονται στη διεθνή συζήτηση (βλ. Chandler & Neocleous, 2013; Joseph, 2013:40) είναι προτιμότερο να επισημανθεί το γεγονός ότι η παρούσα εργασία σε καμία περίπτωση δεν επιθυμεί τη διαφήμιση, αναγνώριση, και καθιέρωση της ανθεκτικότητας στις κοινωνικές επιστήμες και πιο συγκεκριμένα στο σχεδιασμό. Αντίθετα, επιδιώκει τη διαλεκτική προσέγγιση του ζητήματος, επιδιώκοντας να υποστηρίξει με στοιχεία την αδυναμία αυτής να αποτελέσει πολιτική στρατηγική και κοινωνική πρακτική με ορίζοντα την κοινωνική-χωρική δικαιοσύνη και χειραφέτηση, τείνοντας να ταυτιστεί με την επιβίωση. Συμβαδίζοντας με τον Joseph (2013:44) εν τέλει η αναζήτηση των επιπτώσεων της χρήσης της είναι σημαντικότερη από τη διατύπωση φιλοσοφικών και επιστημονικών θεωριών για το τι ακριβώς μπορεί να σημαίνει, ιδιαίτερα όσο τοποθετείται στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο και λόγο, κάτι το οποίο επιδιώκεται στη συνέχεια.

Τα παραπάνω σημεία πέρα από δυσκολίες που αναδεικνύονται στην παρούσα εργασία αποτελούν συστατικά στοιχεία της βασικής της υπόθεσης. Βασική υπόθεση της εργασίας είναι ότι η ανθεκτικότητα τόσο ως πολιτική στρατηγική εκφραζόμενη από τους θεσμικούς φορείς ως κάλεσμα, όσο και ως κοινωνική πρακτική ενεργοποιούμενη από-τα-κάτω υποστηρίζει την «ευνοϊκότερη» προσαρμογή στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που προωθούνται αδυνατώντας να νοηματοδοτήσει μία ριζοσπαστική εναλλακτική φυγής από τις σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι τελικά όχι απλά τις συντηρεί αλλά ενδεχομένως τις ενισχύει, δυσχεραίνοντας την ανάπτυξη ριζοσπαστικών πρωτοβουλιών παρά τις όποιες προσπάθειες γίνονται προς αυτή την κατεύθυνση στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής έρευνας. Συνδυάζοντας τη βιβλιογραφική έρευνα, η οποία εστιάζει σ, με την επιτόπια έρευνα μελετώντας την περίπτωση της υιοθέτησής της επιχειρείται η επιβεβαίωση του παραπάνω ισχυρισμού. Η εργασία επιχειρεί να διερευνήσει κριτικά τον παραπάνω ισχυρισμό, συνδυάζοντας βιβλιογραφική έρευνα και έρευνα πεδίου. Η βιβλιογραφική έρευνα περιλαμβάνει τη θεωρητική ανάπτυξη του όρου σε μία σειρά πεδίων (διεθνείς σχέσεις, οικονομική και περιφερειακή επιστήμη, χωρικός σχεδιασμός) και στην πρακτική εφαρμογή της στο εξωτερικό από ποικίλους φορείς. Η έρευνα πεδίου εστιάζει στην υιοθέτηση της ανθεκτικότητας από το Δήμο Αθηναίων στο πλαίσιο ένταξής του στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων (100 Resilient Cities) που χρηματοδοτείται από το Ίδρυμα Rockefeller. Βασικά εργαλεία

---

¹Αναφερόμενος σε μία έκθεση του ιδιωτικού Ινστιτούτου Αστικής Γης (Urban Land Institute, 2014),

της έρευνας πεδίου είναι η μελέτη των δύο βασικών κειμένων (Προκαταρκτική Αξιολόγηση Αστικής Ανθεκτικότητας (2016) και Στρατηγική Ανθεκτικότητας για την Αθήνα του 2030 (2017)), και ομιλιών που δημοσιεύτηκαν από τις δημοτικές αρχές στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του Δικτύου των 100 Ανθεκτικών πόλεων, καθώς και η συνέντευξη που δόθηκε από συνεργάτη και μέλος του γραφείου ανθεκτικότητας, επισημαίνοντας σημαντικά στοιχεία της πρωτοβουλίας του Δήμου και της συμμετοχής του στο δίκτυο. Έτσι, η παρούσα εργασία ευελπιστεί να θέσει ορισμένες βάσεις για την αξιολόγηση της χρήσης της, καθώς ενώ επιχειρεί το «ξεπέρασμα» της κρίσης τείνει περισσότερο να ταυτιστεί με τη διαχείριση των κρίσεων και προετοιμασία για την εμφάνισή τους και όχι την καταπολέμηση αυτών.

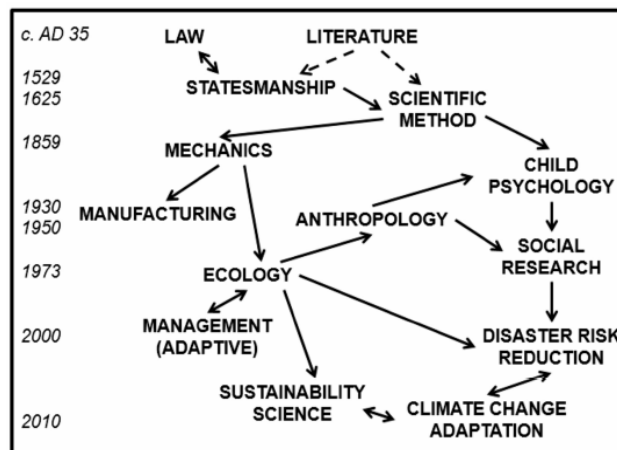
Αφετηρία για αυτή την προσπάθεια αποτελεί η ανάπτυξη της έννοιας στις επιστήμες του περιβάλλοντος και της οικολογίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μία συνοπτική παρουσίαση των βασικών στοιχείων και καινοτομιών που εισάγονται στη συζήτηση, στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχει ο Holling. Στο τρίτο κεφάλαιο τοποθετείται το κεντρικό ζήτημα σχετικά με την εμπλοκή της στις κοινωνικές επιστήμες. Περιγράφεται η βασική προϋπόθεση και οι θεωρίες βάσει των οποίων, και επιστρατεύοντας ίσως κοινά τους στοιχεία, υποστηρίζεται η εισαγωγή της στις κοινωνικές επιστήμες, και εν συνεχεία γίνεται η κριτική αποτίμηση αυτής εστιάζοντας τόσο σε σημεία θεωρίας και «ασυμβατότητας» των επιστημονικών πεδίων, όσο και σε προβληματικές πτυχές της έως τώρα πρακτικής εφαρμογής της στο κοινωνικό πεδίο. Το τέταρτο κεφάλαιο αφιερώνεται σε μία αντιπαραβαλλόμενη θεώρηση της ανθεκτικότητας (resilience) η οποία έχει αναπτυχθεί στις κοινωνικές επιστήμες χωρίς καμία αναφορά της πορείας της στις επιστήμες περιβάλλοντος, η οποία ως κοινωνική πρακτική που εκδηλώνεται από τους πολίτες αποκαλύπτει και συμπληρώνει τους παραπάνω ισχυρισμούς παρέχοντας μία εναλλακτική προσέγγιση. Στη συνέχεια, το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη νοηματοδότηση και αναπαράσταση του χώρου, αλλά και στη διαδικασία του σχεδιασμού αντίστοιχα, όπως αυτά υπονοούνται υπό την οπτική της ανθεκτικότητας βασιζόμενα αφενός στην ακαδημαϊκή συζήτηση στα πεδία της κοινωνικής και οικονομικής γεωγραφίας και του σχεδιασμού, και αφετέρου στα σχέδια που έχουν συνταχθεί από κυβερνητικούς φορείς και τοπικές διοικήσεις, επιδιώκοντας τη σύνδεσή του με το επόμενο κεφάλαιο. Αυτό αφιερώνεται στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων που υλοποιούνται στην Ελλάδα της κρίσης, παρουσιάζοντας ορισμένες αντιπροσωπευτικές καινοτομίες που εισάγονται στο σύστημα και στη διαδικασία χωρικού σχεδιασμού με στόχο τη διαχείριση της κρίσης.

Το επόμενο και προτελευταίο κεφάλαιο εστιάζει στη χωρική γείωση των παραπάνω επιχειρημάτων στην περίπτωση της Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα της Αθήνας. Παρουσιάζεται το πρόγραμμα των 100 ανθεκτικών πόλεων του ιδρύματος Rockefeller μέσω του οποίου γίνεται η εισαγωγή της έννοιας, ο πολιτικός και επίσημος θεσμικός λόγος που χρησιμοποιείται από πλευράς δημοτικών αρχών, καθώς και τα βασικά ευρήματα της έρευνας. Τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα παρουσιάζοντας το κυρίαρχο νόημα που έχει λάβει η έννοια.

2. Η ανθεκτικότητα στις επιστήμες περιβάλλοντος και οικολογίας

Η ανθεκτικότητα ίσως να οφείλει τη σύγχρονη θεώρησή της και την επικράτησή της σήμερα στις επιστήμες του περιβάλλοντος και της οικολογίας και ιδιαίτερα στον Holling (1973), ωστόσο δεν προέρχεται από αυτές (Rogers, 2013; Alexander, 2013). Έχει διαγράψει μία πορεία στο βάθος της ιστορίας χαρακτηριζόμενη από πολλές μεταπηδήσεις σε ποικίλα επιστημονικά πεδία, αρχικά εμφανίζεται να σημαίνει την επιστροφή σε ένα προηγούμενο στάδιο (bounce back). Λίγο αργότερα (18^ο-19^ο αιώνα) στρέφεται στη μηχανική και την επιστήμη των υλικών και αναφέρεται στην ιδιότητα και την ποιότητα των υλικών να μεταβάλουν τα χαρακτηριστικά τους σε περίπτωση διαταραχών (μεταβάλλοντας αντίστοιχα και την ανθεκτικότητά τους). Βασικό παράδειγμα αποτελούν οι χαλύβδινες δοκοί που έχουν την ικανότητα να παραμορφώνονται (και να μην καταρρέουν) ώστε να αντέχουν τους κραδασμούς παρά τη σχετική ακαμψία τους (Rogers, 2013; Alexander, 2013:2714). Μέχρι και τη δεκαετία του '70 δεν υπήρχαν σημαντικές εξελίξεις, όταν δύο επιστημονικά πεδία συνδέθηκαν με την ανάπτυξη της έννοιας, η οικολογία μελετώντας τους φυσικούς οργανισμούς και η ψυχολογία διερευνώντας το ψυχικό τραύμα (Welsh, 2014:16, Rogers, 2013; Alexander, 2013:2710-2172).

Εικόνα 2. Η εξέλιξη του όρου resilience μέσα στο χρόνο

Πηγή 2. Alexander (2013:2714)

Η πορεία της ανθεκτικότητας στην ψυχολογία, όπως διαπιστώνεται σήμερα, αν και είναι ιδιαίτερα σημαντική αναπτύσσεται στη σκιά των επιστημών του περιβάλλοντος που συγκεντρώνουν τη μεγαλύτερη προσοχή. Ενδεικτικά, ο O'Malley (2010:492-493) αναφέρεται στη χρήση του όρου στο στρατό, μελετώντας την εμπειρία του πολέμου και εστιάζοντας στον στρατιωτικό ιατρό του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου Moran, του οποίου πρωταρχικός στόχος ήταν να διαπιστώσει πώς μπορούν οι στρατιώτες να γίνουν ανθεκτικοί, πώς να τους αποτρέψει από το να «σπάσουν» από την πίεση, και πώς να τους «επαναφέρει» όσο το δυνατόν γρηγορότερα, αν «έσπασαν». Σήμερα βέβαια η χρήση του όρου έχει επεκταθεί ακόμη και στον τομέα της εργασίας όπου ο εργαζόμενος πρέπει να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες εργασίας².

Από την άλλη πλευρά, όπως αναφέρθηκε οι επιστήμες του περιβάλλοντος και της οικολογίας θεωρούνται το κυρίαρχο πεδίο μελέτης της ανθεκτικότητας. Ο Alexander (2013:2711) υποστηρίζει ότι η μεταπήδηση και υιοθέτηση της ανθεκτικότητας εκτός μηχανικής οφείλεται κυρίως στον Holling, ο οποίος αξιοποιώντας τις βάσεις που είχαν τεθεί παλαιότερα, προχώρησε σε μία καινοτόμα θεώρηση, εισάγοντας ορισμένα νέα στοιχεία στη μελέτη των οικοσυστημάτων.

Ουσιαστικά η βασική καινοτομία που εισήγαγε ο Holling (1973, 1996) αφορούσε την ισορροπία, καθώς ανέτρεψε την κυρίαρχη άποψη σύμφωνα με την οποία υπάρχει μία συνεχής επιστροφή σε κατάσταση ισορροπίας. Πιο συγκεκριμένα, έως εκείνη την περίοδο οι οικολόγοι αλλά και παλαιότερα οι οικονομολόγοι πίστευαν στην ιδέα που προέρχεται από την κλασική

² <http://www.barrywinbolt.com/resilience-at-work/>

μηχανική και θερμοδυναμική τής ύπαρξης ενός σημείου ισορροπίας στο οποίο επιστρέφει το σύστημα έπειτα από διαταραχές (Walker & Cooper, 2011:145; Cote & Nightingale, 2012:476; Fainstein, 2015:158). Απέναντι σε αυτή την οπτική, την οποία ο Holling (1996) ονομάζει μηχανική (engineering) ανθεκτικότητα, δηλαδή στοχεύει στη σταθερότητα γύρω από μία κατάσταση ισορροπίας και μετράται βάσει κυρίως της ταχύτητας επιστροφής στην ισορροπία, αντιπαραβάλλει την οικολογική (ecological) η οποία ξεπερνά το σημείο αυτό αναφοράς, σχετικά με την ισορροπία. Ειδικότερα, επικεντρώνεται σε συνθήκες που εν αντιθέσει με προηγούμενες δεν τείνουν προς την κατάσταση ισορροπίας και ενδεχομένως μπορούν να ωθήσουν το σύστημα προς άλλη κατεύθυνση. Σε αυτή την περίπτωση η μέτρηση της ανθεκτικότητας σχετίζεται με «το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφηθεί πριν το σύστημα αλλάξει τη δομή του μεταβάλλοντας τα χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες που ελέγχουν τη συμπεριφορά του» (Holling, 1996:33, ίδια μτφ.). Πιο απλά, η μηχανική ανθεκτικότητα περιγράφει το χρόνο που χρειάζεται ένα (οικο-) σύστημα ώστε να επιστρέψει σε μία σταθερή κατάσταση ή μία κατάσταση ισορροπίας έπειτα από μία διαταραχή, ενώ η οικολογική ανθεκτικότητα αναφέρεται στην ικανότητά του να συγκρατήσει τη «συναχμή» του καθώς υφίσταται διαταραχές και κρίσεις (Walker & Cooper, 2011:146; Davoudi, 2012:300-301; Καυκαλάς κ.α., 2015). Έτσι, η βασική διαφορά των δύο οπτικών μπορεί να θεωρηθεί πως στηρίζεται πάνω στο αν υπάρχουν ή όχι πολλαπλές σταθερές καταστάσεις (multi stable states) (Holling, 1996:38). Τα χαρακτηριστικά τους επίσης διαφέρουν αντίστοιχα, με την πρώτη να στηρίζεται σε στοιχεία «μηχανικά» όπως η αποδοτικότητα, η σταθερότητα και η προβλεψιμότητα, εν αντιθέσει με την επιβίωση, την αλλαγή και το απρόβλεπτο της δεύτερης (Holling, 1996:33). Ωστόσο δεν εκλείπει το κοινό τους στοιχείο το οποίο είναι η ύπαρξη ισορροπίας, είτε πρόκειται για μια προϋπάρχουσα στην οποία το ανθεκτικό σύστημα επιστρέφει (μηχανική), είτε μία νέα στην οποία μεταπηδά (οικολογική) (Davoudi, 2012:301).

Σημαντικός όρος ο οποίος τοποθετείται επίσης στο κέντρο της συζήτησης και διακρίνεται από την ανθεκτικότητα είναι η σταθερότητα. Ο Holling (1996:38) υποστηρίζει την ύπαρξη πολλαπλών σταθερών καταστάσεων από τη στιγμή που δεν υπάρχει μία κατάσταση ισορροπίας, στη μετάβαση μεταξύ των οποίων διαπιστώνεται η ανθεκτικότητα του συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην ανθεκτικότητα ως την ικανότητα ενός συστήματος να αντιμετωπίζει τις διαταραχές μέσω της μεταβολής των βασικών μεταβλητών του, έχοντας ως αποτέλεσμα εν τέλει είτε την επιβίωση είτε την εξαφάνιση. Από την άλλη πλευρά, η σταθερότητα είναι η ικανότητα ενός συστήματος να επιστρέφει σε μία κατάσταση ισορροπίας μετά από μία προσωρινή διαταραχή, όπου η ταχύτητα επιστροφής και το περιθώριο διακύμανσης καθορίζουν το πόσο σταθερό είναι (Holling, 1973:17). Συνεπώς, ο Holling αντιπαραβάλλει ένα νέο τρόπο αντίληψης των οικοσυστημάτων, και ενδεχομένως συνολικότερης διαχείρισης και σχεδιασμού, ο οποίος πρέπει να είναι ευέλικτος, προσαρμοστικός και πειραματικός (1996:32).

3. Η μετάβαση στις κοινωνικές επιστήμες ως στρατηγική

Προς το τέλος της δεκαετίας του '90 η ανανεωμένη θεώρηση της ανθεκτικότητας κάνει τη μετάβαση από το περιβάλλον και την οικολογία στις κοινωνικές επιστήμες (Alexander, 2013:2710). Σύμφωνα με αυτή οι άνθρωποι και η κοινωνία ως σύστημα/σύνολο προσαρμόζονται στο περιβάλλον τους και στο απρόβλεπτο μέλλον (πχ. κρίσεις, καταστροφές), ενώ δεν υπάρχει μία μόνιμη κατάσταση ισορροπίας.

Ένας από τους πρώτους γεωγράφους που υποστήριξαν αυτή τη θέση (Alexander, 2013:2710) είναι ο Adger (2000) με το άρθρο του *Social and ecological resilience: are they related?*. Επιδιώκοντας να αναδείξει τη σχέση της ανθεκτικότητας με τις κοινωνικές επιστήμες, και με βάση τον ορισμό του Holling (1973), ορίζει την κοινωνική ανθεκτικότητα ως «*την ικανότητα των ομάδων ή κοινοτήτων να αντιμετωπίζουν εξωτερικές πιέσεις και διαταραχές ως αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών αλλαγών*» (2000:349, ίδια μτφ.).

Για να ισχυροποιηθεί ωστόσο η μεταφορά ευρύτερα στα κοινωνικά συστήματα είναι αναγκαία δύο βήματα. Αφενός η ένταξη στη συζήτηση θεωριών που έχουν αναπτυχθεί στις κοινωνικές επιστήμες και εστιάζουν στη σχέση κοινωνία-περιβάλλον, και αφετέρου μία υπόθεση-γέφυρα ώστε να συνδεθούν τα δύο πεδία. Στη βιβλιογραφία που μελετήθηκε συναντώνται ποικίλες θεωρίες που επιστρατεύονται για την παραπάνω σύνδεση, μεταξύ των οποίων τα κοινωνι[κ]ο-οικολογικά συστήματα (Socio-Ecological Systems-SES³) (Cote & Nightingale, 2012; Fabiniy et. al. 2014; Welsh, 2014; Stone-Jovicich, 2015) και τα πολύπλοκα συστήματα (Complex Systems Theory⁴) (Holling, 2001; Innes & Booher, 2010; Walker & Cooper, 2011; Chandler, 2014), προκειμένου κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες να αντιστοιχηθούν με το βιολογικό κόσμο. Χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη εξειδίκευση με τις παραπάνω θεωρίες και προχωρώντας σε μία «επιφανειακή» ανάγνωσή τους, εντοπίζονται ενδεχομένως αρκετά κοινά σημεία με την ανθεκτικότητας, όπως η μη προβλεψιμότητα, η μη γραμμικότητα, οι πολλαπλές σταθερές καταστάσεις, και οι σύνθετες δυναμικές που προκαλούν αλλαγές και «εκπλήξεις» (Innes & Booher, 2010:31). Αυτό που επιδιώκεται να αναδειχθεί είναι η ανάγκη να επιβεβαιωθεί ότι η σημερινή εποχή είναι η εποχή της αβεβαιότητας και της ευελιξίας. Από την άλλη πλευρά η υπόθεση η οποία λαμβάνεται ως δεδομένη σύμφωνα με τον Adger (2000:350) είναι ότι η συμπεριφορά και η δομή των κοινωνικών θεσμών και των οικολογικών συστημάτων δεν έχουν ουσιαστικές διαφορές. Κατ' αναλογία δηλαδή η ανθρώπινη κοινωνία υπό συνθήκες πίεσης έχει την ικανότητα να επινοήσει τρόπους και μέσα διατήρησης της συνοχής της και προσαρμογής στη νέα κατάσταση ώστε να περιορίζονται οι συνέπειες της κρίσης (Cote & Nightingale, 2012:475; Alexander, 2013: 2710).

Η μετάβασή της βέβαια στις κοινωνικές επιστήμες δεν εξαντλείται στην αλληλεπίδραση περιβάλλοντος και κοινωνίας, αλλά στη συνέχεια επεκτείνεται διεισδύοντας σε ποικίλα πεδία των κοινωνικών επιστημών και προσδιορίζοντας τελικώς οποιαδήποτε κρίση. Στο περιβαλλοντικό πεδίο η κλιματική αλλαγή θέτει σε αναθεώρηση τη διαχείριση των φυσικών πόρων και την εξάρτηση των τοπικών κοινωνιών από αυτούς (Holling, 1996; Adger, 2000; Hudson, 2010; Bristow, 2010), ενώ στην οικονομία ιδωμένη ως ένα πολύπλοκο σύστημα εντοπίζονται πιέσεις που συντελούν αντίστοιχα στην εμφάνιση κρίσεων (Hayek, 1964). Στο κοινωνικό πεδίο ως κρίσεις θεωρούνται η τρομοκρατία, η φτώχεια, η ανεργία, η μετανάστευση, και οι κοινωνικές διαδηλώσεις/ταραχές (Coaffee & Murakami Wood, 2006; Graham, 2012; Davoudi, 2012:300; Rogers, 2013; Rosenstein, 2015; Φιλιππίδης, 2015), παρουσιαζόμενοι ως αποσταθεροποιητικοί

---

³Είναι ένα οικολογικό σύστημα που είναι συνδεδεμένο και επηρεασμένο από ένα ή περισσότερα κοινωνικά συστήματα. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι δραστηριότητες ενός ψαρά που ενδεχομένως να επηρεάζουν τα αποτελέσματα των δραστηριοτήτων ενός άλλου ψαρά, αυξομειώνοντας τον πληθυσμό των ψαριών (Anderies et. al., 2004:5-6).

⁴Περιγράφονται ως «ανοικτές» δομές οι οποίες εξελίσσονται και παρουσιάζουν σύνθετες δυναμικές ρυθμού και κατάρρευσης, ασυνεχείς αλλαγές ή «εκπλήξεις», και μη γραμμικότητα, που οδηγούν σε πολλαπλές σταθερές καταστάσεις (Abel, 2006:56, στο Hornborg, 2009).

παράγοντες που διαταράσσουν την «ισορροπία» (οικονομική, πολιτική) των κοινωνιών, και ευρύτερα την κοινωνική «συναίνεση».

Σήμερα, έχει ευρέως διαπιστωθεί ότι στη θεωρία ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε οποιοδήποτε φαινόμενο περιλαμβάνει κρίσεις ή αναταραχές, με την κυριολεκτική ή μεταφορική έννοια, σε ένα σύστημα, είτε πρόκειται για φυσικό είτε κοινωνικό (Alexander, 2013:2713; Vale, 2014). Μπορεί να είναι ένας οργανισμός, ένα άτομο, ένα οικοσύστημα, ένας κοινωνικός θεσμός, μία τεχνική υποδομή, μία πόλη. Όπως αναφέρει ο Duffield (2011:3) ουσιαστικά οτιδήποτε είναι δικτυωμένο μπορεί να χαρακτηριστεί ανθεκτικό από τη στιγμή που απορροφά τις αναταραχές και αναδιαμορφώνεται εξαιτίας αυτών. Επομένως, το κοινό μεταξύ των περισσότερων εκδοχών της διαχρονικά είναι η επίκληση της κρίσης ως το σημείο αναφοράς το οποίο επηρεάζει το εστιαζόμενο κάθε φορά σύστημα (Welsh, 2014:15).

Οι καινοτομίες που εισήγαγε ο Holling στην οικολογία μεταφέρονται από τα οικολογικά στα κοινωνικά συστήματα επηρεάζοντας συνολικότερα τις επιστήμες. Ωστόσο, όπως έχει διαπιστωθεί παρουσιάζει σημαντικά προβληματικά σημεία τα οποία οφείλονται στην εφαρμογή οικολογικών εννοιών στην κοινωνία χρησιμοποιώντας ένα κοινό εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο, υποθέτοντας ότι οι δυναμικές του κοινωνικού και οικολογικού συστήματος είναι παρόμοιες (Cote & Nightingale, 2012:475; Alexander, 2013:2714; MacKinnon & Derickson, 2013; Welsh, 2014: 18; Olsson et. al., 2015). Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η ύπαρξη των προβληματικών αυτών σημείων δεν οδηγεί κατ' αποκλειστικότητα στην απόρριψη της μεταφοράς της και απεμπλοκή της από τις κοινωνικές επιστήμες. Ενδεικτικά στο αφιέρωμα του επιστημονικού περιοδικού *Ecology & Society* (2015, βλ. εικόνα 1.) αρκετοί επισημαίνουν την ελλιπή ανάλυση της έννοιας επιμένοντας παρ' όλα αυτά στη θετική συμβολή και χρησιμότητά της έπειτα από την αναγκαία εμβάθυνση στην κοινωνική θεωρία, υποστηρίζοντας ότι δεν είναι ασυμβίβαστη με τις κοινωνικές επιστήμες.

Εικόνα 3. Τεύχος αφιερωμένο στη σχέση της ανθεκτικότητας με τις κοινωνικές επιστήμες

Ecology and Society

Home | Past Issues | About | Sign In | Submissions | Subscribe | Contact | Search

E&S HOME > PAST ISSUES > FEATURE (IN-PROGRESS)

Open Access Publishing

Πηγή 3. <http://www.ecologyandsociety.org/issues/view.php?sf=99>

Στις επόμενες ενότητες επιδιώκεται η παρουσίαση ορισμένων χαρακτηριστικών σημείων που προκαλούν ανησυχία σε πεδία των κοινωνικών και ιδιαίτερα των χωρικών επιστημών. Εντοπίζονται σημεία που έχουν αντληθεί από την έως τώρα θεωρητική ανάπτυξη της έννοιας αλλά και της πρακτικής της χρήσης σε σχέδια και σε ρητορικά σχήματα, θέλοντας να υπογραμμίσει την αδυναμία υιοθέτησης της ανθεκτικότητας από τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά της κλίσης που αυτή μπορεί να λάβει στο πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται.

3.1 «Φυσικοποιώντας» και από-πολιτικοποιώντας τις κρίσεις

«Είδα τι γινόταν στη Νέα Υόρκη με τα ίδια μου τα μάτια. Τους κερδοσκοπούς και τη γενική απληστία. Και ύστερα είδα τη φούσκα να σκάει. Το κραχ του '29 και την αθλιότητα στη γη της αφθονίας. Ας μη ξεχνάμε πως απλώθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο από ένα σύστημα βουτηγμένο στο ψέμα και την εκμετάλλευση. Ήθελαν να πιστέψουμε πως ήταν μοιραίο, θέλημα θεού. Αλλά ήταν έργο των ανθρώπων. Πρέπει να ξαναπάρουμε τη ζωή μας στα χέρια μας. Να δουλεύουμε για τις ανάγκες μας, όχι από απληστία. Κι όχι απλά να επιβιώνουμε, αλλά να ζούμε και να γιορτάζουμε»

Ο εμβληματικός σκηνοθέτης Ken Loach στην παραπάνω σκηνή από την ταινία «Jimmy's Hall» (2014), αναφέρεται σε δύο πράγματα. Αρχικά στην επιδίωξη να «βαφτιστεί» η οικονομική κρίση του '29 σε μοιραίο γεγονός, και έπειτα στην αντιπαραβολή της ζωής και της γιορτής απέναντι στην επιβίωση. Όπως παρουσιάζεται σε αυτή την υποενότητα, πρόκειται για δύο σημεία τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο της ανθεκτικότητας και θέτουν υπό κριτική την υιοθέτησή της από τις κοινωνικές επιστήμες.

Η εμπλοκή της ανθεκτικότητας και η χρήση της αποκαλύπτει μία κλίση «φυσικοποίησης» των «γνωστών-αγνώστων» (known unknowns) (Welsh, 2014:20) κρίσεων και αλλοίωσης των πολιτικών πτυχών τους. Η απουσία πολιτικοποίησης αποτελεί ήδη βασικό σημείο κριτικής από ποικίλα πεδία των κοινωνικών επιστημών, και σχετίζεται τόσο με τις αιτίες των κρίσεων που αποπολιτικοποιούνται όσο και τους τρόπους αντιμετώπισής τους ή προετοιμασίας τους που δε λαμβάνουν υπόψη τις σχέσεις εξουσίας και την κατανομή της ζημίας και της ωφέλειας (βλ. Swanstrom, 2008; Pike et. al., 2010; Hudson, 2010; Bristow, 2010; Walker & Cooper, 2011; Evans, 2011; Raco & Street, 2012; Davoudi, 2012; Reid, 2012b; Joseph, 2013; MacKinnon & Derickson, 2013; Slater, 2014; Martin & Sunley, 2014; Fainstein, 2015). Επομένως, τίθεται το ζήτημα συγκάλυψης και παράβλεψης των βασικών παραγόντων «αποδιοργάνωσης των μέσων επιβίωσης και απώλειας της ασφάλειας» (Adger, 2000:348, ίδια μτφ.) και του τρόπου αντιμετώπισης. Απέναντι σε αυτή την «αδυναμία» της ανθεκτικότητας ορισμένοι παραμένουν στην ανικανότητα «πολιτικοποίησης» του όρου (Reid, 2012b; Joseph, 2013; Neocleous, 2013), ενώ άλλοι επιδιώκουν να προσδώσουν την πολιτική αυτή οπτική μέσω της κατασκευής της «πολιτικής οικονομίας» του όρου (Martin & Sunley, 2014:11). Αναφορικά με τους τελευταίους, εντοπίζονται ως παράγοντες που ενδεχομένως προκαλούν τις κρίσεις η παγκοσμιοποίηση, υποστηρίζοντας την αύξηση του κρατικού ελέγχου (Hudson, 2010; Bristow, 2010; Pike et. al., 2010), καθώς και η συνολική αναπτυξιακή πορεία (νεοφιλελεύθερες πολιτικές) που ακολουθείται και είναι συνυφασμένη με την κρίση (Swanstrom, 2008; Christopherson et. al., 2010; Raco & Street, 2012; Davoudi et. al., 2012; Eraydin, 2013).

Ένα βασικό στοιχείο ανάδειξης της από-πολιτικοποίησης των κρίσεων είναι η χρονική στιγμή, εν μέσω της παρούσας οικονομικής κρίσης, κατά την οποία εντείνεται η χρήση της. Ενδεχομένως κατ' αυτό τον τρόπο να προωθείται μία από-πολιτικοποιημένη ανάγνωσή της (Christopherson et. al., 2010:3; Walker & Cooper, 2011:152; Reid, 2012b; Slater, 2014), καθώς παραβλέπονται τα υποκείμενα που πιθανότατα ευθύνονται, ευνοούνται ή ζημιώνονται από αυτές τις «διαταραχές» (Neocleous, 2013; Joseph, 2013; Slater, 2014). Η παρούσα οικονομική κρίση σύμφωνα με τον Slater (2014) μεταμορφώνεται από ένα «πολιτικό δημιούργημα» σε ένα «φυσικό φαινόμενο». Την ίδια άποψη υποστηρίζουν αρκετοί μελετητές ιδιαίτερα μέσα από την οπτική της θεωρίας των πολύπλοκων συστημάτων (βλ. Innes & Booher, 2010:31; Fainstein, 2015:162). Συνεχίζοντας με το παράδειγμα της παρούσας οικονομικής κρίσης, εκτός των αιτιών της και της παρουσίασής της ως αναπόφευκτης, τίθεται το ζήτημα της διαχείρισης της αλλά και της προετοιμασίας για την επόμενη κρίση (σύμφωνα τόσο με τους υποστηρικτές της ανθεκτικότητας αλλά και τους μαρξιστές εξαιτίας της φύσης του καπιταλισμού, βλ. Shaikh). Η διαχείριση αυτή αν και εμπεριέχει την πολιτική και συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις, επιδιώκεται να μη γίνει προφανές. Για παράδειγμα, τα προγράμματα κρατικής υποστήριξης για να ανακάμψει η «οικονομία», όπως η ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών με κρατικά κονδύλια (Slater, 2014), εκφράζουν σαφέστατα μία «προκατελημμένη» προσαρμογή στην κρίση όπως υποστηρίζει και η

Fainstein (2015:163), η οποία υποθέτει ότι όλοι θα επωφεληθούν αν ενισχυθεί η ανθεκτικότητα χωρίς να αναδεικνύεται η πραγματική ανισοκατανομή των ωφελειών (2015:166).

Ένα άλλο σημαντικό παράδειγμα που ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό την καθιέρωση της ανθεκτικότητας ήταν ο τυφώνας Κατρίνα που έπληξε την πόλη της Νέας Ορλεάνης το 2005. Η κλιματική αλλαγή και η περιβαλλοντική κρίση εμφανίζονται ως οι σημαντικότερες αιτίες δημιουργίας του τυφώνα και των επιπτώσεών του συντελώντας στη μεγάλη καταστροφή που συνέβη, με καταλυτικές επιπτώσεις στην τοπική κοινωνία και περισσότερο στις πιο αδύναμες οικονομικά τάξεις. Αυτό που δεν έχει γίνει ιδιαίτερα γνωστό και είναι από αυτά που «δεν λέγονται» είναι οι πολιτικές ευθύνες της κυβέρνησης, καθώς η μείωση της χρηματοδότησης για συντήρηση των υποδομών οπωσδήποτε έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κλίμακα και έκταση της καταστροφής (βλ. Graham, 2006). Εκτός αυτού, οι πολιτικές επανασχεδιασμού της πόλης που ακολούθησαν έχουν γίνει βασικό παράδειγμα κριτικής σε σχέση τόσο με τις ιδιωτικοποιήσεις που συνέβησαν όσο και με την μεροληπτική αντιμετώπιση των διαφόρων κοινωνικών τάξεων (αναφέρονται αναλυτικότερα παρακάτω στο σχετικό κεφάλαιο, βλ. Graham, 2010:20-48; Fainstein, 2015; Clark, 2015). Από την άλλη πλευρά αν τεθεί το ζήτημα της αντιμετώπισης και διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής συνολικότερα, η απάντηση οπωσδήποτε είναι πιο πολύπλοκη και περισσότερο πολιτική. Σε αυτή τη συζήτηση οι σχέσεις εξουσίας και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και κατανάλωσης πρέπει να αποτελούν κυρίαρχα ζητήματα προς διερεύνηση και κριτική, αποφεύγοντας επιδιώξεις και τακτικές «μετα-πολιτικής» (post-political) ανάγνωσης του προβλήματος (Swyngedouw, 2011). Όπως επισημαίνει ο Swyngedouw πρέπει να γίνει μία μετατόπιση «από τη φυσικοποίηση της πολιτικής στην πολιτικοποίηση του περιβάλλοντος» (From Environmentalizing Politics to Politicizing the Environment) (2011:272, ίδια μτφ.).

Επομένως, πέρα από την παράβλεψη των αιτιών εμφάνισης της κρίσης, τίθεται το ζήτημα είτε αλλαγής της δομής του συστήματος είτε της αύξησης της ανθεκτικότητας μέσω της προσαρμογής και των μεταρρυθμίσεων (βλ. Holling, 1996:33), της κοινωνικής αλλαγής ουσιαστικά, και της κατεύθυνσης που αυτή θα πάρει (Cote & Nightingale, 2012). Σε κάθε περίπτωση, τίθενται ζητήματα πολιτικής⁵ καθώς η παρέμβαση ενίσχυσης της ανθεκτικότητας μίας κοινωνικής ομάδας ενδεχομένως να απειλεί την ανθεκτικότητα και να αυξάνει την ευπάθεια μία άλλης (Cote & Nightingale, 2012:481; Davoudi, 2012:305; Fainstein, 2015), όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Επίσης, κρίσιμα ζητήματα εξουσίας είναι το ποιος αποφασίζει, ποια κατάσταση είναι επιθυμητή και για ποιους (Cote & Nightingale, 2012:483; Fabiniy et. al. 2014:4), προσδιορίζοντας τον αντίκτυπο υπό την οπτική της δικαιοσύνης (Fainstein, 2015). Έτσι, ενώ στην οικολογική θεωρία το επιθυμητό αποτέλεσμα της ανθεκτικότητας είναι η βιωσιμότητα, στις κοινωνικές επιστήμες αυτό το ερώτημα είναι πολύπλοκο (Davoudi, 2012:305), και δεν αποτελεί απόφαση αποκλειστικά των θεσμικών φορέων (Cote & Nightingale, 2012:479-481).

3.2 Η κοινωνική αλλαγή και το ανθεκτικό υποκείμενο

«η αυτοσυντήρηση του ατόμου προϋποθέτει την προσαρμογή του στις απαιτήσεις για τη συντήρηση του συστήματος. Δεν έχει πλέον περιθώρια να ξεφύγει από το σύστημα»

(Χορκχάιμερ, Η έκλειψη του Λόγου, [1947]1987:118-119).

Ο Adger (2000:359) στην προσπάθειά του για σύνδεση των κοινωνικών επιστημών με την ανθεκτικότητα κάνει λόγο για την προσαρμογή των υποκειμένων και θεσμών απέναντι σε πιέσεις πολιτικής και οικονομικής αλλαγής. Η άποψη αυτή και η χρήση της προσαρμογής ως περιγραφικός όρος ενδεχομένως να οφείλεται στην οικολογική προέλευση της ανθεκτικότητας. Σύμφωνα με αυτή η ανάπτυξη των έμβιων συστημάτων βασίζεται στην ικανότητα προσαρμογής τους απέναντι στις απειλές ώστε να επιζήσουν και όχι να προφυλάσσονται από αυτές (Reid,

⁵ «πολιτική (politics) της ανθεκτικότητας» με την έννοια του ποιοι είναι οι νικητές και ποιοι είναι οι χαμένοι των παρεμβάσεων (Béné et. al., 2012:49).

2012b:71, 2013:359), καθώς όπως το θέτει και ο «εμπνευστής» της, υπάρχουν δύο πιθανά αποτελέσματα, είτε η προσαρμογή και επιβίωση είτε η εξαφάνιση (Holling, 1973:17).

Αυτό το χαρακτηριστικό ασφαλώς δε μπορεί να περιγράφει αντίστοιχα τα κοινωνικά συστήματα, καθώς έχει άμεσες συνέπειες. Η παράβλεψη ή/και «απόκρυψη» της κοινωνικής δράσης είναι επικίνδυνη (Cote & Nightingale, 2012:478; MacKinnon & Derickson, 2013; Fainstein, 2015:160), καθώς όπως σημειώνει ο Swanstrom (2008:18) η ανθεκτικότητα υποθέτει ότι οι παράγοντες που προκαλούν τις διαταραχές δημιουργούνται από απρόβλεπτες δυνάμεις στη φύση, όπως οι καταιγίδες και οι δασικές πυρκαγιές. Έτσι, θέτει ως παράδειγμα την δασική πυρκαγιά την οποία το δάσος δεν μπορεί να σταματήσει, μα οι άνθρωποι μπορούν. Αυτό που θέλει να πει ο Swanstrom είναι ότι υπάρχει μία σημαντική διαφορά μεταξύ των οικολογικών και κοινωνικών συστημάτων, η οποία εμπίπτει στην κοινωνική δράση που περιλαμβάνουν τα δεύτερα. Αν σε κάποιο βαθμό η κοινωνική δράση λαμβάνεται υπόψη αυτή είναι στην αντιστοιχία της με κίνδυνο/διαταραχή για τη λειτουργία του συστήματος, όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια (βλ. Coaffee, 2013; Rogers, 2013; Bulley, 2013).

Επεκτείνοντας την παραπάνω διατύπωση, πολλοί μελετητές συσχετίζουν την ανθεκτικότητα με πρακτική διακυβέρνησης της κοινωνίας και του ατόμου, αλλά και με πρακτικές βιοπολιτικής (Coaffee & Murakami Wood, 2006; Zebrowski, 2009; O'Malley, 2010; Walker & Cooper, 2011; Reid, 2012b; Bulley, 2013; Evans & Reid, 2013; Joseph, 2013; Coafee, 2013; Chandler, 2014:48-55; Joseph, 2016). Η συσχέτιση αυτή εστιάζει στον έλεγχο ο οποίος επεκτείνεται στην καθημερινότητα των πολιτών, την αλλαγή των συνηθειών τους και των καθημερινών πρακτικών τους, ακόμη και την κοινωνική τους τάξη και ταυτότητα, κάνοντας επίκληση στην κρίση και προωθώντας την δική τους ατζέντα με την αντίστοιχη κατεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα, η σύγκλιση αυτή που υποστηρίζεται προσδίδει στην ανθεκτικότητα μία πολύπλευρη διάσταση, κοινωνιολογική, πολιτική αλλά και ανθρωπολογική, η οποία αναλύεται παρακάτω.

Αρχικά, πραγματοποιείται μία κοινωνιολογική «εκτροπή» σχετικά με την κοινωνική αλλαγή. Επιστρέφοντας στον όρο του Holling (1996:33) σχετικά με την οικολογική ανθεκτικότητα ως «*το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφηθεί πριν το σύστημα αλλάξει τη δομή του μεταβάλλοντας τα χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες που ελέγχουν τη συμπεριφορά του*», η ενίσχυση της κοινωνικής ανθεκτικότητας σημαίνει τη μεγιστοποίηση της ικανότητας σαν κοινωνία να αντιμετωπίζει τις κρίσεις του συστήματος κάνοντας τις απαραίτητες προσαρμογές ώστε να μην αλλάξει η δομή του (όποιο κι αν είναι αυτό) ή να μην περάσει σε άλλη σταθερή κατάσταση. Αν και έχει εντοπιστεί μία επιδίωξη η ανθεκτικότητα να λάβει μία πιο ριζοσπαστική κατεύθυνση, σημαίνοντας την αλλαγή παραδείγματος (βλ. Bristow, 2010; Pike et. al., 2010; Hudson, 2010; Raco & Street, 2012; Eraydin, 2012), αυτή δεν έχει επικρατήσει στις κοινωνικές επιστήμες. Πιο συγκεκριμένα, οι Hudson (2010), Bristow (2010), και Eraydin (2012), θεωρώντας τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές ως βασική αιτία υπονόμευσης της ανθεκτικότητας θεωρούν αναγκαία μία ρύθμιση και περιορισμό της «ανοικτότητας», προκειμένου να ενισχυθεί η κρατική παρέμβαση και προστασία, η τοπική αυτάρκεια και τοπική παραγωγή, με στόχο τον περιορισμό της εξάρτησης από τα παγκόσμια δίκτυα παραγωγής και κατανάλωσης. Από την άλλη πλευρά οι Raco & Street (2012), αν και διακρίνουν την ανθεκτικότητα σε συντηρητική και ριζοσπαστική με τη δεύτερη να αμφισβητεί και να αντικρούει το υπάρχον πλαίσιο και τρόπο ανάπτυξης, καταλήγουν με βάση τα εμπειρικά τους στοιχεία στη συντηρητική κυριαρχία, σύμφωνα με την οποία το σύστημα επιβιώνει ενώ η κρίση μετατρέπεται σε μία ευνοϊκή συγκυρία για τον ιδιωτικό τομέα, επιταχύνοντας την υπάρχουσα αναπτυξιακή πορεία.

Επομένως, λαμβάνεται ως δεδομένη η επιθυμία παραμονής στο υπάρχον σύστημα παρά τις κρίσεις που εμφανίζονται. Σχετικά με αυτό ο Joseph (2016:7-8) υποστηρίζει ότι μεταβαίνουμε στη διακυβέρνηση μέσω της άρνησης (governance by denial) περιγράφοντας έτσι τη διάθεση, ή ίσως την αναγκαιότητα, να μάθουμε πώς να προσαρμόσουμε τη συμπεριφορά μας αντί να προσπαθούμε να αλλάξουμε τον κόσμο. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση η ανθεκτικότητα λειτουργεί περισσότερο ως ιδεολογία ωθώντας στη συνεχή προσαρμογή και την εγκατάλειψη των

μακροπρόθεσμων προσδοκιών (Duffield, 2011:15, όπως αναφέρεται στο Welsh, 2014:19). Σε αυτό το σημείο αναφέρεται και η μεταλλαγή σε σχέση με τη μοντέρνα θεώρηση όπου υπήρχε μία προσδοκία, ένα ιδανικό, και το οποίο έπαιζε κεντρικό ρόλο (Duffield, 2011; Joseph, 2016; Κανδύλης, 2017). Έτσι, η ανθεκτικότητα τείνει να μετατραπεί σε ένα κάλεσμα καθολικής παραίτησης από την αλλαγή του συστήματος, προσαρμογής στην ύπαρξη των κρίσεων και υποταγής στις αιτίες τους.

Συνέχεια αυτού είναι η απομάκρυνση από το πολιτικό υποκείμενο προς το ανθεκτικό υποκείμενο. Η μετατόπιση αυτή εκφράζει τη μετατροπή του ατόμου που έχει λόγο και δράση απέναντι στην κοινωνία και που μπορεί να διανοηθεί την αλλαγή του κόσμου και της δομής του, σε άτομο το οποίο έχει παραιτηθεί από την επιδίωξη της αλλαγής των όρων και προσφεύγοντας στην προσαρμογή και το συμβιβασμό στις κυρίαρχες συνθήκες προκειμένου να επιβιώσει (Swanstrom, 2008:6-7 & 13; O'Malley, 2010; Lentzos & Rose, 2009:243-154; Reid, 2012b:74; Joseph, 2013:43; Neocleous, 2013). Έτσι, μεγαλύτερη σημασία για το ανθεκτικό υποκείμενο έχει το πόσο προσαρμόζεται παρά το πόσο αντιστέκεται, καθώς «[ν]α είσαι ανθεκτικός σημαίνει να παραιτηθείς από την ίδια τη δύναμη της αντίστασης» (Reid, 2012b:76, ίδια μτφ.).

Η εικόνα που κατασκευάζει ο Κανδύλης (2017) υποδηλώνει το τι μπορεί ακριβώς αυτό να σημαίνει. Η προσαρμογή ίσως προϋποθέτει ορισμένες «θυσίες» από πλευράς των πολιτών καθώς και θεσμικές προσαρμογές, όπως να αναγκαστείς «να γεράσεις δουλεύοντας, να τα βγάλεις πέρα με μειωμένο μισθό, να δουλεύεις απλήρωτη για την «εμπειρία» ή για μη σου κόψουν κάποιο επίδομα, να υπομείνεις τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής σε κάποιον καταυλισμό από κοντέινερ, να εμπιστευθείς ιδιωτικούς φρουρούς στη γειτονιά σου, να καταναλώνεις ισχυρότερα συμπληρώματα διατροφής». Πολύ πιο μακριά από τον Κανδύλη φτάνει ο Reid (2012b:77) ο οποίος συγκρίνει την επιδίωξη της ανθεκτικότητας για τον περιορισμό της πολιτικής δράσης με τις συνθήκες στο Άουσβιτς, καθώς και σε εκείνη την περίπτωση εμφανιζόταν ως επιτακτική ανάγκη, και στόχευε στην επιτάχυνση των διαδικασιών προσαρμοστικής μάθησης πείθοντάς τους έγκλειστους για τη ματαιότητα της αντίστασης.

Από την άλλη πλευρά, η εστίαση αυτή στο άτομο, σημαίνει επίσης την απόρριψη των διαρκών κοινωνικών σχέσεων. Ο Joseph (2013:39-40; 2016:11) υποστηρίζει πως σταθερές αντιπροσωπευτικές κοινωνικές σχέσεις, όπως η κοινωνική τάξη και το έθνος-κράτος, υποβαθμίζονται τη στιγμή που ευνοούνται περισσότερο πολύπλοκα κοινωνικά δίκτυα με ρευστό χαρακτήρα και εξατομικευμένοι καταναλωτές-πολίτες με τις δικές τους επιδιώξεις. Ενδεικτικό παράδειγμα της θεώρησης αυτής αποτελεί η διαχείριση της οικονομικής κρίσης του 2008. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί και να μην «υποκύψει» τόσο το οικονομικό (χρηματοπιστωτικό) όσο και το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα (νεοφιλελευθερισμός), κατασκευάστηκε μέσω αντίστοιχων πολιτικών ο χρεωμένος άνθρωπος (βλ. Lazzarato, 2014) μεταβιβάζοντας το «αγκάθι» αντιμετώπισης του χρέους προς τα άτομα, χωρίς να προτείνεται εναλλακτική παρά μόνον η προσαρμογή στην απόφαση των θεσμών και εν τέλει η «υποταγή» στη συγκεκριμένη προσέγγιση αντιμετώπισης της κρίσης, παραβλέποντας ταυτόχρονα τις αιτίες της.

Βασική επισημάνση που οφείλει να τεθεί αφορά το ενδεχόμενο να υποστηριχτεί ότι ενισχύεται η αυτονομία του ατόμου. Σχετικά με αυτό, η συγκεκριμένη ενδυνάμωση προσεγγίζει περισσότερο την ιδέα του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου ως αυτόνομο και υπεύθυνο, ιδιαίτερα από τη στιγμή που οι στρατηγικές αυτές ασκούνται από τους κυρίαρχους διεθνείς οργανισμούς και φορείς, παρά από τα κάτω (Joseph, 2016:11).

Εικόνα 4. “Stop calling me resilient”, Νέα Ορλεάνη

Πηγή 4. [http://candychang.com/resilient/\(13/4/2015\)](http://candychang.com/resilient/(13/4/2015))

Επομένως, επιστρέφοντας στην παράθεση της φράσης του Χορκχάμερ (1987:119) αν και σε διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, η ανθεκτικότητα ισχυρίζεται ότι αν δεν μπορούμε να αλλάξουμε τον κόσμο, μπορούμε να επιβιώσουμε μέσω της προσαρμογής (Joseph, 2013:43), εξασφαλίζοντας και συναινώντας στη συντήρηση των σχέσεων εξουσίας και των ανισοτήτων πολύ περισσότερο από την αμφισβήτησή τους (Evans, 2011; Welsh, 2014:21).

3.3 Η σύγκλιση με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και πολιτική

«Ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής απαιτεί πολύ μεγαλύτερη ευελιξία παρά ποτέ. Η περισσότερη πρωτοβουλία, που χρειάζεται σε όλα σχεδόν τα επαγγέλματα, απαιτεί μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα σε μεταβαλλόμενες συνθήκες»

(Χορκχάμερ, Η έκλειψη του Λόγου, [1947]1987:120).

Μελετώντας την ακαδημαϊκή συζήτηση καθώς και τις πολιτικές που ασκούνται στο όνομα της ανθεκτικότητας τίθεται η ανάλυσή της σε σχέση με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και πολιτική. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως όσο και αν επιχειρείται η απόκρυψη των πολιτικών πτυχών της ανθεκτικότητας, αυτές είναι αναμφισβήτητες, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν στοιχεία τα οποία μαρτυρούν την υπό διερεύνηση σχέση.

Πρωταρχικής σημασίας παράγοντας αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο νοηματοδοτείται, μελετάται και ασκείται ως στρατηγική η ανθεκτικότητα. Το καπιταλιστικό πλαίσιο και η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία η οποία αποτελεί το κυρίαρχο παράδειγμα στο οποίο αναπτύσσεται, διαμορφώνεται, και υιοθετείται, παίζει σημαντικό ρόλο (Raco & Street, 2012:1070; Joseph, 2013:44; Anderson, 2015, βλ. και Amin, 2013). Οι σκοπιμότητες και οι αναλογίες σχετικά με το ποιο σύστημα πρέπει να επιβιώσει προβαίνοντας σε θεσμικές προσαρμογές και τεχνικές διακυβέρνησης εύκολα υπονοούνται (O'Malley, 2010:505; Hudson, 2010:17; Bristow, 2010; Duffield, 2011; Walker & Cooper, 2011; Evans, 2011; Joseph, 2013:40; Bulley, 2013:273; Coaffee, 2013:247-8; Rogers, 2013), ιδιαίτερα στην περίπτωση που η στρατηγική αυτή ασκείται από διεθνείς οργανισμούς και εθνικές κυβερνήσεις (Welsh, 2014:16; Joseph, 2016:11). Εξαιτίας αυτού οι Walker & Cooper (2011:144) υποστηρίζουν ότι η ανθεκτικότητα έχει στόχο να εξουδετερώσει τις έρευνες που καταδεικνύουν τις καταστροφικές συνέπειες των νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων σε μία σειρά πεδίων.

Εκτός του πλαισίου μέσα στο οποίο τοποθετείται ο όρος, εντοπίζονται επίσης αυξημένα περιθώρια χρήσης του ευνοϊκά από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Αρχικά, σημαντικό σημείο είναι η παρουσίαση της κρίσης και του σοκ ως ευκαιρία (Holling, 1996, 2001:395; O'Malley, 2010; Walker & Cooper, 2011; Reid, 2012a; Innes & Booher, 2010:32). Η επίκληση της κρίσης ως το ιδανικό

σημείο για την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων προκειμένου να μην καταρρεύσει το σύστημα, ενέχει μία υπεροψία και αλαζονεία απέναντι σε όσους η κρίση αυτή δημιουργεί προβλήματα επιβίωσης⁶. Η διαπίστωση της μη αποδοτικότητας ορισμένων κατευθύνσεων που τίθενται οφείλει να προηγείται της κρίσης, ώστε να μην μπορεί η κρίση να γίνει η ευάλωτη στιγμή η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επέκταση μεταρρυθμίσεων που ίσως να ζημιώνουν το κοινωνικό σύνολο. Ενδεικτικά ως παράδειγμα αυτής της χρήσης μπορεί να αναφερθεί το δόγμα του σοκ κατά τη δεκαετία του '80 με την επέλαση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών⁷ (βλ. Klein, 2010), περίοδος κατά την οποία η κρίση παρουσιάστηκε ως η ευκαιρία για υλοποίηση ενός σχεδίου που δε θα ήταν εύκολο (όχι ότι ήταν σε αυτή τη χρονική στιγμή) να επιχειρηθεί άλλη στιγμή. Επομένως, αυτό που υποθέεται σε αυτό το σημείο σχετίζεται με τη χρήση της κρίσης ως πρόφαση για την υλοποίηση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων οι οποίες κυριαρχούν (O'Malley, 2010).

Ένα δεύτερο σημείο σχετίζεται με την προηγούμενη ενότητα και την ταύτιση της ανθεκτικότητας με τεχνική διακυβέρνηση. Εδώ ουσιαστικά πρόκειται για ένα συσχετισμό καινοτομιών που παρουσιάστηκαν αντίστοιχη χρονική περίοδο, τη δεκαετία του '80, σε μία σειρά επιστημών και άσκησαν μεγάλη επιρροή και στις πρακτικές διακυβέρνησης. Οι καινοτομίες αυτές αφορούν τη σχέση κοινωνίας-περιβάλλοντος και τα Κοινωνι[κ]-οικολογικά συστήματα και τη θεωρία των πολύπλοκων συστημάτων, και επηρέασαν τόσο την καθιέρωση της ανθεκτικότητας όσο και την οικονομική σκέψη. Ιδιαίτερα στην οικονομία και στον τρόπο που αυτή αναλύεται έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, καθώς εντοπίζονται πολλές αλληλεπιδράσεις σχετικά με τη μεταφορά οικολογικών θεωρημάτων στην οικονομική ανάλυση, επηρεάζοντας αναμφίβολα και την άσκηση πολιτικών, με βασικά χαρακτηριστικά την αδυναμία πρόβλεψης και γνώσης των κινδύνων, και οι οποίες σήμαιναν εν συνεχεία την αδυναμία σχεδιασμού και παρέμβασης ώστε να αντιμετωπιστούν (βλ. Hayek, 1974; Walker & Cooper, 2011; Zebrowski, 2013). Εξειδικεύοντας λίγο περισσότερο την επίδραση αυτή και τις εξελίξεις στο οικονομικό πεδίο με την ανθεκτικότητα και το ρόλο της ως τεχνικής διακυβέρνησης, μπορεί να θεωρηθεί ότι κυριαρχούν δύο τάσεις οι οποίες αφορούν αφενός την εξατομίκευση του ατόμου (Coaffee & Murakami Wood, 2006; O'Malley, 2009, 2010; Zebrowski, 2009, 2013; Duffield, 2011:3; Walker & Cooper 2011:144; Reid, 2012a; Neocleous, 2013; Joseph, 2013, 2016; Welsh, 2014:16; Anderson, 2015:63), και αφετέρου την κοινωνικοποίηση της ευθύνης αντιμετώπισης της κρίσης. Και οι δύο τάσεις αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία παρουσιάζοντας ως αποτυχημένα τα κράτη που αποτελούν το θεσμό παροχής προστασίας (Swanstrom, 2008:15; Sørensen & Söderbaum, 2012:7; Amin, 2013:141; Joseph, 2016), διευκολύνοντας ταυτόχρονα τη μετάβαση από κρατικά βασισμένες εκδοχές αντιμετώπισης του ρίσκου σε ιδιωτικές ή κοινωνικά βασισμένες αντιδράσεις «αυτό-οργάνωσης» με ενεργή συμμετοχή των πολιτών (Joseph, 2013: 42; Welsh, 2014:19-20). Χαρακτηριστικά τα Ηνωμένα Έθνη (2004:189, όπως αναφέρεται στο Reid, 2012b:75) αναφέρουν ότι οι πολίτες πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν την ευθύνη για την επιβίωσή τους, και όχι να στηρίζονται στις λύσεις που ίσως δώσουν οι κυβερνήσεις.

Αυτό που υποστηρίζεται λοιπόν σε αυτό το σημείο αφορά στην «ελαστικότητα» της ανθεκτικότητας η οποία συγκεντρώνει στοιχεία που αφήνουν σημαντικά περιθώρια να χρησιμοποιηθεί από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, χωρίς αυτό ασφαλώς να σημαίνει ότι η ίδια μπορεί να αναχθεί σε νεοφιλελεύθερη στρατηγική (Duffield, 2011; Reid, 2012a; Martin, 2012:2; Joseph, 2013:38; Martin & Sunley, 2014:11). Αντίθετα, όπως αναφέρει ο Φιλιππίδης (2015:137) είναι «*συνεπής στη γενικότερη επιλογή του φιλελευθερισμού να αποδίδει φυσικές ιδιότητες στις δυνάμεις και τα αποτελέσματα του οικονομικού ανταγωνισμού*», εννοώντας επομένως και τη μετατροπή της σε κάλεσμα αποδοχής των δομικών κρίσεων του καπιταλισμού (βλ. Shaikh, 1978; Fainstein, 2014).

---

⁶ Ο Holling (2001:395) σημειώνει ότι όπως τα πειράματα, έτσι και μεταρρυθμίσεις, πολλές ενδέχεται να αποτύχουν, αλλά στη διαδικασία που θα ακολουθηθεί ήδη οι επιζώντες θα έχουν συγκεντρώσει πολύτιμα μαθήματα.

⁷ Η αρχή έγινε στη Χιλή του Πινοσέτ, με πρωτοπόρο σύμβουλο τον Friedman (στενό συνεργάτη του Hayek ο οποίος αναφέρθηκε προηγουμένως και αποτελεί τον εμπνευστή της θεωρίας που καθοδήγησε τα παιδιά του Σικάγο).

3.4 Ένα μέλλον 'καταστροφής'

«δεν μπορούμε να σταματήσουμε τις κρίσεις από το να συμβούν»

USAid⁸

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο στοιχείο της ανθεκτικότητας είναι η σύλληψη και φαντασική κατασκευή του μέλλοντος πέρα από αβέβαιο και απρόβλεπτο, ως ένα μέλλον με επαναλαμβανόμενες κρίσεις. Σύμφωνα με τους Sørensen & Söderbaum (2012:14) πρόκειται για μία τεχνική διακυβέρνησης βασισμένη στην «καταστροφολογική πολιτική» (catastrophe politics) χωρίς μακροπρόθεσμους σχεδιασμούς και υπολογισμούς εξαιτίας του μεγάλου ρίσκου (O'Malley, 2009, 2010).

Ουσιαστικά με αυτό τον τρόπο εντυπώνεται η κοινωνική φαντασία της ανθεκτικότητας. Έχοντας άμεση συνάρτηση με την αποπολιτικοποίηση των υποκειμένων που αναφέρθηκε προηγουμένως, ενισχύεται το ενδεχόμενο η ανθεκτικότητα να μετατραπεί «σε βασικό μηχανισμό για την αστυνόμευση της φαντασίας» που θα σήμαινε εν συνεχεία την επιρροή στην πολιτική φαντασία (Neocleous, 2013:4, ίδια μπφ.), εξασφαλίζοντας τη λειτουργία και επιβίωση του συστήματος παρά τις οποιεσδήποτε κρίσεις που ίσως να οφείλονται σε αυτό. Πρόκειται για ένα χαστικό μέλλον συνεχών ταραχών, ακραίων σε πολλές περιπτώσεις, κατασκευάζοντας μία ολόκληρη κουλτούρα γύρω από το βασικό χαρακτηριστικό του, την αβεβαιότητα, και προκρίνοντας την ετοιμότητα ως μέτρο καθώς ο κίνδυνος «μονιμοποιείται» (Walker & Cooper, 2011:153; Davoudi, 2012:302).

Η αβεβαιότητα αυτή μετατρέπεται σε ένα εργαλείο χειραγώγησης καθώς υπό το φόβο των κρίσεων λαμβάνονται πολιτικές αποφάσεις στο τώρα. Οι κρίσεις λαμβάνονται ως κάτι φυσικό, ως αναμενόμενο, ως αναπόφευκτα γεγονότα (σεισμοί, καταιγίδες, φούσκες ακινήτων, συντριβές χρηματιστηρίου, κλπ) τα οποία κατασκευάζουν μία φαντασία σχετικά με το τι μπορεί να συμβεί, και η οποία εν συνεχεία καθορίζει τη λήψη των αποφάσεων στο παρόν (βλ. Zebrowski, 2009). Με βάση την υπόθεση της εξέλιξης στο μέλλον δομείται η πορεία προς το απρόβλεπτο μέλλον. Έτσι, αν η ανθεκτικότητα εκφράζει το μέλλον των συνεχών κρίσεων, τείνει να μετατραπεί ταυτόχρονα σε τεχνολογία διαχείρισης και εκπαίδευσης των υποκειμένων ώστε να μάχονται μόνιμα να συμβιβαστούν και να προσαρμοστούν σε αυτό (O'Malley, 2010:505; Lentzos & Rose, 2009:243; Joseph, 2013:40; Bulley, 2013). Όχι ένα πολιτικό υποκείμενο που μπορεί να διανοηθεί/φανταστεί την αλλαγή του κόσμου, με ορίζοντα την ασφάλειά του, αλλά ένα υποκείμενο που δέχεται την καταστροφικότητα του κόσμου αναγκασμένο να αλλάξει τον εαυτό του σε αντιστοιχία με τις απειλές και τους κινδύνους που εμφανίζονται (Reid, 2012b:74).

Την ίδια τύχη προσαρμογής επιφυλάσσει η ανθεκτικότητα και στο σχεδιασμό. Από το στόχο αποτροπής της απειλής από την πηγή της (Coaffee & Murakami Wood, 2006:509) στοχεύει πλέον στην προετοιμασία για τον επερχόμενο κίνδυνο (Walker & Cooper, 2011:147; Neocleous, 2013:4), χωρίς μεγαλόπνοους στόχους ή ιδανικά, ενισχύοντας την άποψη ότι δεν υπάρχει εναλλακτική.

3.5 Από φυσική ιδιότητα σε διαδικασία

Τελευταίο σημείο προσοχής και προβληματισμού από τη μεταφορά της ανθεκτικότητας στις κοινωνικές επιστήμες είναι η αλλαγή του χαρακτήρα της από φυσική ιδιότητα/χαρακτηριστικό σε διαδικασία. Επεκτείνοντας την άποψη που εκφράστηκε παραπάνω σχετικά με τη μετατροπή της σε τεχνολογία διακυβέρνησης, η ανθεκτικότητα μετατρέπεται σε μία διαδικασία, σε μία στρατηγική η οποία στοχεύει σε ένα αποτέλεσμα.

Θεωρώντας τις επιστήμες της οικολογίας ως σύγχρονη προέλευση της έννοιας, καθιερώνεται η ανθεκτικότητα ως ένα χαρακτηριστικό των φυσικών οικοσυστημάτων. Σύμφωνα με τους οικολόγους τα έμβια συστήματα αναπτύσσονται όχι λόγω της ικανότητάς τους να προφυλάσσονται από τις απειλές, αλλά με την προσαρμογή τους σε αυτές. Κατ' αυτό τον τρόπο οι

---

⁸ <http://www.usaid.gov/resilience>

απειλές και οι διαταραχές λαμβάνουν ένα σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ανάπτυξής τους (Reid, 2012b:71; Cote & Nightingale 2012:477), ρόλο (ως ευκαιρία) τον οποίο διεκδικεί να προσδώσει η ανθεκτικότητα στις κρίσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Εντούτοις, με τη μεταφορά της στις κοινωνικές επιστήμες η ανθεκτικότητα μετατρέπεται από ένα φυσικό δεδομένο/ικανότητα σε μία «τεχνική προς εφαρμογή». Πλέον γίνεται λόγος για μία διαδικασία η οποία προηγείται και αποτελεί προϋπόθεση ώστε να επιτευχθεί τόσο το ανθεκτικό υποκείμενο όσο και οι ανθεκτικές κοινότητες (O'Malley, 2010:505). Όσον αφορά το ανθεκτικό υποκείμενο υποτίθεται ότι χαρακτηριστικά των ανθρώπινων συμπεριφορών όπως το θάρρος και η θέληση, αλλά πρόσφατα και η δημιουργικότητα, επαναπροσδιορίζονται ως στρατηγικές που μπορούν να αντιγραφούν ή δεξιότητες που μπορούν να υιοθετηθούν από όλους (O'Malley, 2010:505). Από την άλλη πλευρά, αναφορικά με τις κοινότητες αφθονούν τα προγράμματα, τα σχέδια και οι εκθέσεις που έχουν συνταχθεί με στόχο την ενίσχυση της ανθεκτικότητας κοινοτήτων και πληθυσμών, από διεθνείς οργανισμούς (Ηνωμένα Έθνη, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) έως εθνικές και τοπικές κυβερνήσεις, προσδοκώντας την προσαρμοστικότητα των θεσμών, το οποίο σαφώς είναι προβληματικό και εμπίπτει σε πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές (βλ. Hornborg, 2009:254; Walker et.al. (2004).

Σε αυτό λοιπόν το σημείο συντελείται μία σημαντική εκτροπή. Μία έμφυτη ικανότητα των οικολογικών συστημάτων επιδιώκεται να ταυτιστεί με τη διαδικασία απόκτησης συγκεκριμένων «αφαιρετικών» χαρακτηριστικών στην ανθρώπινη συμπεριφορά και την κοινωνική οργάνωση. Αυτή η πρακτική μετατόπιση αναδεικνύει τη διαφορετικότητα των φυσικών συστημάτων από τα κοινωνικά, και μαρτυρά το θεωρητικό σφάλμα στο οποίο έγκειται η αντιστοιχία της προσαρμογής σε κοινωνικό ζητούμενο και επιθυμητό αποτέλεσμα εφαρμογής προγραμμάτων.

4. Η «επιβίωση» (resilience) ως κοινωνική πρακτική-πράξη⁹

Μία διαφορετική εννοιολόγηση του resilience (έως τώρα ανθεκτικότητα) προέρχεται αποκλειστικά από τις κοινωνικές επιστήμες, δίχως να λαμβάνει υπόψη την ανάπτυξη της έννοιας στις επιστήμες της οικολογίας και τη μετατροπή της σε στρατηγική. Σύμφωνα με αυτή η resilience γίνεται αντιληπτή ως κοινωνική πρακτική από τα κάτω (την κοινότητα και τα μεμονωμένα άτομα), απέναντι σε απότομες αλλαγές/ κρίσεις παρέχοντας σημαντικά στοιχεία προς σύγκριση και κριτική με το προηγούμενο κεφάλαιο. Αν όμως θεωρηθεί ως κοινωνική πρακτική τίθεται ένα ζήτημα του κατά πόσο μπορεί να μεταφραστεί ως ανθεκτικότητα, περιγράφοντας ουσιαστικά την πρακτική της επιβίωσης. Έτσι, σε αυτή την περίπτωση προτιμάται η μετάφραση του resilience ως επιβίωση, αναδεικνύοντας το νόημα της επιδίωξης των πολιτών στη συγκεκριμένη περίπτωση, αποφεύγοντας παράλληλα πιθανές παρανοήσεις που ο όρος της ανθεκτικότητας θα μετέδιδε στην κοινωνική δράση.

Τη συγκεκριμένη θεώρηση εισάγει η Katz (2004) μέσω μιας εθνογραφικής μελέτης την περίοδο της οικονομικής ανασυγκρότησης σε ένα χωριό του Σουδάν. Διαπιστώνοντας τις αλλαγές και τις επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των κατοίκων εξαιτίας της υλοποίησης ενός μεγάλου κρατικού έργου στη γεωργία, υποκινούμενου από τη ρητορική της ανάπτυξης, διακρίνει σε τρεις πιθανούς τύπους τις αντιδράσεις που αναπτύχθηκαν ως απάντηση από τους κατοίκους του. Έτσι, ως απάντηση σε αυτές τις αλλαγές στο πρώτο επίπεδο, η επιβίωση (resilience) αποτελεί «έναν άλλο τρόπο να τα βγάλεις πέρα» χωρίς να τίθενται υπό αμφισβήτηση οι συνθήκες που επικρατούν και οι πολιτικό-οικονομικές δομές (Katz, 2004:244). Ακολουθεί η επαναδιαπραγμάτευση¹⁰ (reworking) η οποία περιγράφει πρακτικές που εντάσσονται σε ένα είδος συνείδησης και αναγνώρισης των προβληματικών όρων. Στόχος αυτής είναι η μεταβολή των συνθηκών διαβίωσης, επιδιώκοντας την υπονόμευση των τωρινών ανισοτήτων και των δομικών περιορισμών, παρά η απευθείας αντιπαράθεση απέναντι σε αυτούς. Βασικό χαρακτηριστικό και όφελος είναι ο επαναπροσδιορισμός των ατόμων ως πολιτικά υποκείμενα και κοινωνικούς δρώντες (Katz, 2004:247). Τέλος, η αντίσταση (resistance) επικαλούμενη μία αντιπολιτευτική τάση παράγει μια κριτική συνείδηση και πρακτική η οποία τίθεται ενάντια στις ιστορικά και γεωγραφικά δημιουργημένες συνθήκες καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Πρόκειται για την πιο ριζοσπαστική εκδοχή απάντησης στην κρίση, προσβλέποντας στον επανακαθορισμό των όρων κοινωνικής ανάπτυξης και αναπαραγωγής (Katz, 2004:251).

Στη θεώρηση της Katz βασίζεται ο Sparke (2008; 2013) ώστε να την επεκτείνει περαιτέρω συνδέοντάς τη με τις απαντήσεις προς την παγκοσμιοποίηση. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η Katz διαχωρίζει αυτές τις τρεις οπτικές ώστε να γίνει κατανοητή η πολυπλοκότητα αλλά και η διαφορετικότητά τους απέναντι στους οριζόντες που η καθεμία θέτει. Πιο συγκεκριμένα, η επιβίωση (resilience) επιτρέπει στους ανθρώπους μέσω της προσαρμογής να ζουν χωρίς να αλλάζουν τις συνθήκες που καθιστούν την επιβίωσή της σκληρή. Η επαναδιαπραγμάτευση (reworking) αποτελεί το ενδιάμεσο παράδειγμα, οι πρακτικές της οποίας μεταβάλλουν την οργάνωση και την διαβίωση, όχι όμως και την ανισότητα την οποία οι ποικίλων μορφών δομές παράγουν. Από την άλλη, η αντιπολιτευτική (oppositional) συνείδηση στην οποία κατατάσσεται και η αντίσταση (resistance) επικεντρώνεται στην αλλαγή των όρων που δυσκολεύουν τη διαβίωση και δημιουργούν τις ανισότητες (Sparke, 2008:2). Στον παρακάτω πίνακα ενδεικτικά παρουσιάζεται η διαφοροποίηση σε επίπεδο πρακτικής και πολιτικών που ακολουθούνται απέναντι στον παγκόσμιο νεοφιλελευθερισμό από τρεις διαφορετικές πλευρές (ανθεκτικότητα, αντίσταση, αντίδραση) (Sparke, 2013).

⁹Σύμφωνα και με τους Γκιάλη&Herod (2015:271)

¹⁰Σύμφωνα και με τους Γκιάλη&Herod (2015:271)

Εικόνα 5. Ανθεκτικότητα, Αντίσταση, Αντίδραση (Reaction): Συγκρίνοντας τα 3 R απάντησης στον παγκόσμιο νεοφιλελευθερισμό

	GLOBALIZATION AS NEOLIBERALIZATION	ADAPT-TO-GLOBALIZATION RESILIENCE	ALTER-GLOBALIZATION RESISTANCE	ANTI-GLOBALIZATION REACTION
1	liberalize trade	train to compete & to adapt	fair trade with protection for worker rights & the environment	nationalistic protectionism
2	privatize public services, utilities, and spaces	secure private services	protect public services, spaces, and shared environment	limit migrant access to services
3	deregulate business and finance	become a business or 'CEO of me'	re-regulate business globally	subsidize national business, farms & weapons industries
4	cut public spending	rely on family, friends, & finding private deals	public reinvestment in education, health & social services	cap spending & reduce public debt as if it were family debt
5	reduce and flatten taxes	invest in self & family	redistribute wealth with taxes	only tax to fund business subsidies, policing & military
6	entice foreign investment	become a booster of your local community	tax Forex markets to fund debt relief, aid & global health	blame foreigners & stop immigration
7	de-unionize & increase labor market flexibility	become a flexible and adaptable worker	link global worker solidarity with social justice campaigns	fight socialism & maintain traditional social hierarchies
8	encourage export-led growth	migrate to find work & opportunity	foster local food security & environmental sustainability	use protected environments for energy independence
9	reduce inflation	save prudently for the future and invest in finance	develop debt relief & local economic bartering systems	punish debtors, and return to gold standard for money
10	enforce property rights with patents and titling of land	find solace in private consumption & recreational enclaves	promote open source, shared science on global priorities	defend property with weapons & criticize global science

Πηγή 5. Sparke (2013)

Η διάκριση μεταξύ των τριών αυτών τύπων δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αντιθέτως, πρόκειται για μία πολύπλοκη συζήτηση, στην οποία πολλοί παράγοντες παίζουν ρόλο. Σημείο κλειδί λοιπόν και πρωταρχικός παράγοντας αποτελεί η πρόθεση και η δράση των υποκειμένων, αλλά και η εμπλοκή ή μη των επίσημων θεσμών. Πιο συγκεκριμένα υπάρχει η περίπτωση όπου η πρωτοβουλία εκβάλλεται και συντονίζεται αποκλειστικά από-τα-κάτω με πλήρη ανεξαρτησία από τους πολίτες, αλλά υπάρχει και η πιθανότητα να υποστηρίζεται παράλληλα από τους επίσημους φορείς (κράτος, τοπική αυτοδιοίκηση, εκκλησία, ΜΚΟ, Ίδρυμα)¹¹ (βλ. Bristow, 2010:158; Raco & Street, 2012:1080-1082; Kousis & Paschou, 2016; Kousis, 2017; Vaiou & Kalandides, 2017). Για παράδειγμα στην περίπτωση που οι πρακτικές και οι πρωτοβουλίες δομούνται εκ των κάτω και λειτουργούν αυτόνομα σε σχέση με τους επίσημους θεσμούς το πιο πιθανό είναι να αποβλέπουν σε ευρύτερες αλλαγές, αν και αυτό δεν είναι απόλυτο καθώς εξαρτάται και από το είδος πρακτικής τους. Στην τελευταία εκδοχή μπορούν να ενταχθούν πρωτοβουλίες οι οποίες υποστηρίζουν ή και εξασφαλίζουν τα απαραίτητα προς την επιβίωση των πληττόμενων, αποτελώντας κατά κύριο λόγο πρακτική επιβίωσης και όχι αντίστασης (βλ. Kousis & Paschou, 2016¹²; Vaiou & Kalandides, 2017) παρά μία ενδεχόμενη αντιπολιτευτική συνείδηση που διαπιστώνεται. Η πρακτική της επιβίωσης αφορά τόσο την ενέργεια των πληττόμενων πολιτών όσο και τις δράσεις υποστήριξής τους από την κοινότητα με τη μορφή πρωτοβουλιών αλληλεγγύης από συλλογικότητες. Ενδεικτικά όσον αφορά τα εγχειρήματα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας τα οποία εμπλέκονται και στη συζήτηση στη συνέχεια σχετικά με τη στρατηγική ανθεκτικότητας της Αθήνας, η ιδιαιτερότητα σχετίζεται με τις επιδιώξεις των εγχειρημάτων για την αλλαγή των δομών ή την ενεργοποίηση μίας αντιπολιτευτικής συνείδησης και δράσης, και αντίστροφα το ρόλο που επιφυλάσσουν οι θεσμοί για τα εγχειρήματα (ως στρατηγική επιβίωσης) (βλ. Βαρκαρόλης, 2012; Ζιώγας, 2013). Αν επομένως αποτελούν πρακτικές από-τα-κάτω και θέτουν ως στόχο την καταπολέμηση των σχέσεων εξουσίας και των ανισοτήτων, είναι ασύμβατες με την πρακτική της απλής επιβίωσης αποτελώντας σύμφωνα με τη διάκριση της Katz (2004) πρακτικές επαναδιαπραγμάτευσης ή αντίστασης, όπως

¹¹Σε περίπτωση που η ενεργοποίηση συνολικά οφείλεται σε αυτούς, γίνεται λόγος για την επιβίωση ως στρατηγική όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο

¹²Οι Kousis & Paschou (2016) επιδιώκουν την κριτική εννοιολόγηση της ανθεκτικότητας, αναφερόμενοι στις «εναλλακτικές» πρακτικές resilience

είναι ενδεχομένως η περίπτωση της ΒΙΟΜΕ η οποία ξεπερνά το στόχο της επιβίωσης και αποβλέπει σε εναλλακτικά οράματα παραγωγής (βλ. Daskalaki & Kokkinidis, 2017).

Ο ρόλος της κρίσης όπως κανείς μπορεί να διαπιστώσει είναι αρκετά σημαντικός και ενδεχομένως να είναι η κινητήρια δύναμη ανάδυσης πολλών πρωτοβουλιών. Θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση σχετικά με την πλειοψηφία όσων προέκυψαν κατά τη διάρκεια της κρίσης να κατατάσσονται στην πρακτική της επιβίωσης, και ίσως να είχε σημαντικό ενδιαφέρον. Αυτό διότι ψήγματα πιο ριζοσπαστικών πρακτικών (επαναδιαπραγμάτευσης και αντίστασης) με αντίστοιχες επιδιώξεις υπήρχαν, ιδιαίτερα στην ελληνική περίπτωση, προ κρίσης αποτελώντας πρακτικές συγκεκριμένων πολιτικών ταυτοτήτων και ιδεολογιών της αριστεράς (βλ. Βαρκαρόλης, 2012).

Επομένως, εντοπίζεται μεγάλη ποικιλομορφία που οφείλεται στους στόχους, τις επιδιώξεις, αλλά και το προφίλ των συμμετεχόντων αντίστοιχων εγχειρημάτων, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της κρίσης. Η διάκριση οπωσδήποτε δεν είναι εύκολη υπόθεση, ωστόσο η κατηγοριοποίηση αυτή παρέχει μία εικόνα των διεκδικήσεων που μπορούν να τεθούν αλλά και των περιορισμών συγκεκριμένων εγχειρημάτων.

5. Ο «ανθεκτικός» σχεδιασμός χώρων της «επιβίωσης»

Η διείσδυση της ανθεκτικότητας στις επιστήμες του χώρου δεν αποτελεί ασφαλώς την πρώτη απόπειρα εμπλοκής ενός οικολογικού όρου (Evans, 2011; MacKinnon & Derickson, 2013). Η Σχολή του Σικάγο, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, υποστήριζε ότι η αγορά αποτελεί το βασικό ρυθμιστή της αστικής μορφής και ανάπτυξης της πόλης (Molotch & Logan, 1987:4-6). Στην περίπτωση λοιπόν της ανθεκτικότητας το βασικό ρυθμιστή του χώρου αποτελεί η κρίση, διαμορφώνοντας χώρους οι οποίοι, όπως προηγήθηκε, εστιάζουν στην επιβίωση.

Στη θεωρητική συζήτηση η ανθεκτικότητα του χώρου εμφανίζεται ως μία ιδιότητα τόσο του χώρου όσο και του σχεδιασμού, ως συστήματα, να αντιμετωπίζουν πολλαπλές προκλήσεις. Ουσιαστικά αποτελεί τη χωρική έκφραση της σύγχρονης ανάγκης για αντιμετώπιση της αβεβαιότητας και της πολυπλοκότητας του κόσμου (Sengupta et. al., 2016), σύμφωνα με την οποία κάθε κοινότητα (πόλη, περιφέρεια, χώρα) σχεδιάζεται κατ' αυτό τον τρόπο (ως διαδικασία και ως μορφή) ώστε να περιοριστούν οι επιπτώσεις της κρίσης και να ενισχυθεί η ανθεκτικότητά της απέναντι σε ενδεχόμενη κρίση σε όποιο πεδίο/λειτουργία χρίζει αλλαγής (οικονομία, διακυβέρνηση, απασχόληση, ασφάλεια, υποδομές, κτλ.) (Hudson, 2010; Bristow, 2010; Christopherson et. al., 2010; Pike et. al., 2010; Davoudi & Porter, 2012; Raco & Street, 2012; Martin & Sunley, 2014; Fainstein, 2015; Innes & Booher, 2015). Ωστόσο, αυτή η αλλαγή η οποία υλοποιείται μέσω θεσμικών και κοινωνικών προσαρμογών δεν μπορεί, όπως υποστηρίχθηκε σε προηγούμενη ενότητα, να οδηγήσει σε καταλυτικά διαφορετική αναπτυξιακή πορεία και δομή του συστήματος, τάση την οποία ορισμένοι επιδιώκουν να προσδώσουν ταυτόχρονα με την πολιτικοποίηση (βλ. Hudson, 2010; Bristow, 2010; Eraydin & Tasan-Kok, 2012). Αντίθετα, τα προβληματικά σημεία που επισημάνθηκαν κληρονομούνται και σε αυτό το πεδίο, με αποτέλεσμα ο χώρος και ο σχεδιασμός, ιδωμένα ως συστήματα, προκειμένου να μην καταρρεύσουν προχωρούν στις απαραίτητες τροποποιήσεις.

Το επιχείρημα αυτό μπορεί να υποστηριχθεί βάσει εμπειρικών ευρημάτων, τα οποία νοηματοδοτούν αντίστοιχα το χώρο αλλά και το σχεδιασμό απέναντι σε ποικίλες μορφές κρίσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα φυσικής καταστροφής είναι ο τυφώνας Κατρίνα που έπληξε τη Νέα Ορλεάνη το 2005, ο οποίος αποτέλεσε ένα από τα πρώτα παραδείγματα εφαρμογής και ρητορικής της ανθεκτικής πόλης και του ανθεκτικού σχεδιασμού, έχοντας σημαντικές κοινωνικές (θάνατοι, άστεγοι) και οικονομικές (καταστροφή υποδομών, παραγωγής) επιπτώσεις. Για την αντιμετώπιση της κρίσης κινητοποιήθηκαν μηχανισμοί που έθεσαν ως στόχο τον ανασχεδιασμό της πόλης προς ενίσχυση της ανθεκτικότητάς της, επιταχύνοντας ορισμένες «προβλεπόμενες» ίσως τάσεις στο υπάρχον αναπτυξιακό πλαίσιο. Δύο από τις σημαντικότερες ήταν η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης περιορίζοντας το δημόσιο χαρακτήρα που είχε προηγουμένως, και η αλλαγή της κοινωνικής και πολιτισμικής μορφής της πόλης με τη μετακίνηση και επανεγκατάσταση σε άλλες περιοχές πολλών «ευπαθών» κοινωνικών ομάδων (κυρίως Αφρο-Αμερικάνοι) εντεινώντας τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες (Graham, 2010; Fainstein, 2015; Clark, 2015).

Σε ένα άλλο πεδίο, αυτό της οικονομικής κρίσης, οι Raco & Street (2012) στρέφονται σε δύο σημαντικές πόλεις του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, το Λονδίνο και το Χονγκ Κονγκ, μελετώντας την ενίσχυση της ανθεκτικότητάς τους μέσω του σχεδιασμού καταλήγοντας σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Σύμφωνα με τους ίδιους, το σύστημα σχεδιασμού έγινε περισσότερο ευέλικτο, ευνοώντας ιδιαίτερα τις επιχειρήσεις μειώνοντας τις απαιτήσεις για την πραγματοποίηση επενδύσεων, ενώ ταυτόχρονα οι κοινωνικές παροχές υποβαθμίστηκαν οδηγώντας τις κοινότητες και τα άτομα στην ανάληψη αυξημένων ευθυνών. Έτσι, διαμορφώθηκε ένας αναπτυξιακός σχεδιασμός περισσότερο φιλικός προς τις επιχειρήσεις απ' ότι πριν, ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα και ασφαλώς δίχως να τίθεται υπό αμφισβήτηση η νεοφιλελεύθερη πορεία που ακολουθείτο προηγουμένως (2012:1082).

Τελευταίο πεδίο το οποίο μπορεί να αναφερθεί σχετικά, είναι η μεταβολή του χώρου και του σχεδιασμού εξαιτίας της σύγχρονης ρητορικής περί ασφάλειας. Σε αυτή την περίπτωση η ανθεκτικότητα παίζει το ρόλο στρατηγικής αφενός της αντιεξέγερσης περιορίζοντας κοινωνικές

διεκδικήσεις, και αφετέρου ασφάλειας απέναντι στην τρομοκρατία και της σημασίας του αστικού κέντρου τη σύγχρονη εποχή (Graham, 2004; Coaffee, 2013). Ιδιαίτερα στο ζήτημα της αντιεξέγερσης και του περιορισμού των «κοινωνικών ταραχών¹³» οι Rogers (2013) και Bulley (2013) εστιάζουν στις προσπάθειες περιορισμού των διαδηλώσεων και των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας στα αστικά κέντρα, εξαιτίας των επιπτώσεών τους στη λειτουργία της πόλης αλλά και στην ομαλή συνύπαρξη της κοινότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο συστήνονται νέες φαντασίες αλλά και πρακτικές, καθώς γίνεται λόγος για την άγρια (Φιλιππίδης, 2015), την καταστροφική (Abourahme, 2014), την στρατιωτικοποιημένη (Graham, 2004, 2010; Coaffee, 2006) αλλά και την πειραματική (Evans, 2011) πόλη.

Ο ανθεκτικός σχεδιασμός επομένως περιλαμβάνει διαδικασίες και αναπροσαρμογές με τις οποίες κατά κύριο λόγο μεταβιβάζουν την ευθύνη για αντιμετώπιση των κρίσεων στις διάφορες χωρικές ενότητες και στους τοπικούς δρώντες (Coaffee, 2013:247). Βέβαια, αυτό γίνεται δίχως να εξετάζεται η πηγή προέλευσης της κρίσης και παρά το γεγονός ότι μεταδίδονται/διαχέονται ευρύτερα στο χώρο (Pike et. al., 2010; Christopherson et. al., 2010 και βλ. Martin, 2011). Έτσι, ο Coaffee (2013:247) μιλά για την αποκέντρωση της ευθύνης με παράλληλο συγκεντρωτισμό προς τους επίσημους φορείς της εξουσίας για διαμόρφωση του σχεδίου αντιμετώπισης. Το σημείο ωστόσο αυτό δεν έχει επισημανθεί ιδιαίτερα σε όσους αντιστοιχούν την ανθεκτικότητα με το συμμετοχικό σχεδιασμό (βλ. Innes & Booher, 2015). Στην ακαδημαϊκή κοινότητα φαίνεται να επιδιώκεται η σύνδεσή της με το συμμετοχικό σχεδιασμό, εξαιτίας κυρίως της ταύτισης της ανθεκτικότητας με τον ενεργό πολίτη (Reid, 2012b). Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε προηγουμένως δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο, αλλά για την αποποίηση της ευθύνης των επίσημων θεσμών για ανάληψη ουσιαστικών πρωτοβουλιών.

Έτσι, θεωρείται πως ο ανθεκτικός σχεδιασμός δεν αποτελεί κάποια μορφή συμμετοχικού σχεδιασμού. Αντίθετα, πρόκειται για μία διαδικασία μετάβασης σε νέα καθεστάτα ρύθμισης του χώρου που κατασκευάζουν ουσιαστικά χώρους και κοινότητες που οφείλουν να μάχονται για την επιβίωση, φέροντας οι ίδιες την ευθύνη για τη διαχείριση της κρίσης με εργαλεία όμως που τις περισσότερες περιπτώσεις δε διαμορφώνουν οι ίδιες.

---

¹³ Συμπεριλαμβανομένων των διαδηλώσεων

6. Ο σχεδιασμός στην Ελλάδα της κρίσης

Αν θεωρηθεί ως ανθεκτικός σχεδιασμός οι προσαρμογές στη διαδικασία του σχεδιασμού εξαιτίας της κρίσης και με στόχο την κατασκευή χώρων επιβίωσης, ενδεχομένως ίχνη του να παρατηρούνται καθ' όλη την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων στην Ελλάδα. Την περίοδο αυτή μία ποικιλία μέτρων και μεταρρυθμίσεων έχουν συνταχθεί με στόχο την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης (βλ. Κλαμπατσέα, 2011, 2012; Ζήφου, 2012; Τσαβδάρου & Μακρυγιάννη, 2012; Βαΐου και Χατζημιχάλης, 2012; Βουρεκάς, 2013; Καλαντζοπούλου, 2013; Βαταβάλη & Καλαντζοπούλου, 2013; Χατζημιχάλης, 2014). Πλήθος ψηφισμάτων, όπως για τις στρατηγικές επενδύσεις (Ν. 3894/2010), την ίδρυση του Ταμείου Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ) (Ν. 3986/2011), τα σύνθετα τουριστικά καταλύματα (Ν. 4002/2011), το πρώην αεροδρόμιο του Ελληνικού (Ν.4062/2012), και η «Χωροταξική και πολεοδομική μεταρρύθμιση Βιώσιμη ανάπτυξη» (Ν. 4269/2014) διαμορφώνουν ένα διαφορετικό σύστημα χωρικού σχεδιασμού. Σύμφωνα με τους Γιαννακούρου & Καυκαλά (2014:517) πρόκειται για ένα πρότυπο «*πιο επιχειρησιακό, πιο ευέλικτο και πιο προσαρμοσμένο στις ανάγκες της αγοράς*», με στοιχεία ωστόσο παράκαμψης που προϋπήρχαν (Ζήφου, 2012; Βαταβάλη & Καλαντζοπούλου, 2013; Γιαννακούρου και Καυκαλάς, 2014:519). Βασικό χαρακτηριστικό του είναι η απομάκρυνση από τον κοινωνικό του χαρακτήρα και η προσαρμογή του στις απαιτήσεις της κρίσης, «*για να βγούμε από την κρίση*» (ΜΠΔΣ, 2011:5), άρα μετατρέπόμενος σε εργαλείο διαχείρισης της κρίσης και «*επικυρώνοντας δημοσιονομικές επιταγές*» (Κλαμπατσέα, 2012:167). Αντίστοιχα, μεταβάλλεται ο ρόλος και το νόημα της γης, η οποία μετατρέπεται σε «*οικονομικό αντικείμενο διαχείρισης της κρίσης*» (Κλαμπατσέα, 2012:168) σε «*αντάλλαγμα για την αποπληρωμή του χρέους*» (Καλαντζοπούλου, 2013), σε «μέσο» ανάκαμψης της κρίσης (Βαΐου και Χατζημιχάλης, 2012:11).

Σαφώς, η επανεξέταση και αναθεώρηση του χαρακτήρα του χωρικού σχεδιασμού αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομική ανάκαμψη (Γιαννακούρου και Καυκαλάς, 2014:519), ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση εντοπίζεται η εστίαση στο βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα και όχι στο μακροπρόθεσμο. Αυτό σημαίνει ότι ως στόχος τίθεται η αντιμετώπιση της κρίσης μέσω της αποκόμισης άμεσα οικονομικού οφέλους, παραβλέποντας τις μακροχρόνιες επιπτώσεις αυτών των επιλογών. Ο σχεδιασμός αποτελώντας κατά τη διάρκεια της κρίσης ένα θεσμικό εργαλείο υπό προσαρμογή, παρουσιάζει δείγματα κίνησης προς μία ευελιξία για την αντιμετώπιση της κρίσης, και κλίνει προς, αν όχι αντιπροσωπεύει επάξια, μία νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση, όπως στην περίπτωση του Χονγκ Κονγκ και του Λονδίνου (βλ. Raco & Street, 2012). Κινητήριος μοχλός σε αυτή τη διαδικασία είναι οι ιδιωτικοποιήσεις και οι μεγάλες τουριστικές επενδύσεις με ευνοϊκούς όρους, οι οποίες παρουσιάζονται ως οι σωτήριες πολιτικές στρατηγικές. Ταυτόχρονα, με την επίκληση της κρίσης και των παραπάνω στρατηγικές συντελείται η απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου και του ρόλου του κράτους στη ρύθμιση του χώρου, αποκτώντας δευτερεύοντα ρόλο. Με βάση λοιπόν τις παραπάνω μεταλλαγές οι οποίες χαρακτηρίζονται από τις διαδικασίες επιτάχυνσης των επενδύσεων προκειμένου ο σχεδιασμός να αποκτήσει την αναγκαία ευελιξία, τείνει προς ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο που απομακρύνεται από κοινωνικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά, καθώς και όρους κοινωνικής δικαιοσύνης (Καλαντζοπούλου, 2013; Βαταβάλη & Καλαντζοπούλου, 2013). Έτσι, διαμορφώνει ένα μοντέλο σχεδιασμού το οποίο σε καμία περίπτωση δεν επιδιώκει την εστίαση στην «πηγή» του προβλήματος και την αμφισβήτηση των καθιερωμένων μορφών οικονομικής ανάπτυξης οι οποίες κυριαρχούσαν προ κρίσης, αλλά την επιτάχυνση και έντασή τους.

7. Η Ανθεκτική Αθήνα

Η στρατηγική για την ανθεκτικότητα της Αθήνας δημοσιοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2017 και ήταν αποτέλεσμα μίας διαδικασίας σχεδόν τριών ετών. Αφετηρία ήταν η σύνταξη της αίτησης συμμετοχής στο διαγωνισμό του Ιδρύματος Rockefeller και τελικά η αποδοχή και ένταξη της στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων (100 Resilient Cities) και προς τα τέλη του 2014. Οι στόχοι στους οποίους κατέληξε η συντακτική ομάδα είναι τέσσερις, ενώ εξειδικεύονται σε μία σειρά δράσεων και υπό-δράσεων. Πιο συγκεκριμένα, «φαντάζονται» την Αθήνα του 2030 ως μία

- **προσιτή πόλη** που θα είναι πιο διαφανής και πιο ανοιχτή στους πολίτες της, πιο αποτελεσματική ως προς τις δράσεις και τα έργα της, και πιο ενεργή και θεσμική στις συνεργασίες της.
- **πράσινη πόλη** που ενσωματώνει τη φύση στο αστικό μας περιβάλλον, καθιστώντας την πόλη μας καθαρότερη, πιο δροσερή και πιο βιώσιμη.
- **προνοητική πόλη** που προετοιμάζεται και είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις κρίσιμες προκλήσεις προτού αυτές συμβούν, σχεδιάζοντας για το μέλλον εμπλέκοντας αλλά και ενισχύοντας τους πολίτες μας.
- **ζωντανή πόλη** που καλλιεργεί και γιορτάζει τη δημιουργικότητά της, την επιχειρηματικότητα και την πολιτιστική ταυτότητα (2017).

Προκειμένου να εκδοθεί η στρατηγική προηγήθηκε μία διαδικασία η οποία ξεκίνησε το Μάιο του 2015 με το εναρκτήριο εργαστήριο. Όπως φαίνεται στο χρονοδιάγραμμα παρακάτω, ενάμιση χρόνο αργότερα, και αφού έχει επιλεγεί η Επικεφαλής ανθεκτικότητας και έχει πραγματοποιηθεί η αναγκαία έρευνα, παρουσιάζεται τον Ιούνιο του 2016 το πρώτο βασικό στάδιο του προγράμματος, η προκαταρκτική έκθεση για την αστική ανθεκτικότητα στην Αθήνα η οποία συντάχθηκε από το Δήμο Αθηναίων και την Εταιρεία Ανάπτυξης και Τουριστικής Προβολής Αθηνών. Μαζί με τη στρατηγική που ολοκληρώθηκε πρόσφατα, αποτελούν τα δύο βασικά αιτιολογικά κείμενα στα οποία θα εστιάσει η μελέτη.

Εικόνα 6. Το χρονοδιάγραμμα της στρατηγικής

Πηγή 6. Προκαταρκτική Αξιολόγηση Αστικής Ανθεκτικότητας (2016:8)

Οι κατευθύνσεις είναι αρκετά συγκεκριμένες ώστε να τονισθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρόκειται να υλοποιηθεί η ενίσχυση της ανθεκτικότητας της πόλης. Αυτό περιβάλλεται από την ιδιωτική πρωτοβουλία και την επιχειρηματική τόλμη των νέων, οι οποίοι αξιοποιώντας τη δημιουργική οικονομία και την «πράσινη ανάπτυξη» πρόκειται να «βγάλουν» από την παρούσα κρίση την πόλη. Ο Δήμος αλλά και το ίδρυμα Rockefeller επομένως θα παρέχουν την υποστήριξη και τα εργαλεία ώστε να γίνει το έργο τους πιο εύκολο, αφήνοντας τον πρωταγωνιστικό ρόλο στους πολίτες.

Οι ακόλουθες ενότητες, έχοντας προηγουμένως σκιαγραφήσει τις ποικίλες νοηματοδοτήσεις που έχουν δοθεί στην ανθεκτικότητα ανά περίπτωση (θεωρητικό μέρος), εστιάζουν στις συγκεκριμένες συνθήκες υπό τις οποίες η έννοια διαμορφώνεται στην Αθήνα. Προτείνεται η παρουσίαση ορισμένων βασικών και αντιπροσωπευτικών σημείων που έχουν προκύψει από τη μελέτη των δύο κειμένων, της Προκαταρκτικής Αξιολόγησης Αστικής Ανθεκτικότητας (2016) και της Στρατηγικής Ανθεκτικότητας για την Αθήνα του 2030 (2017), αλλά και του κυρίαρχου λόγου που σχηματίστηκε αξιολογώντας ανακοινώσεις των δημοτικών αρχών κατά τη διάρκεια των τριών ετών της διαδικασίας κατάρτισης της στρατηγικής. Επίσης, αξιοποιείται η συνέντευξη που δόθηκε από συνεργάτη και μέλος του γραφείου ανθεκτικότητας, επισημαίνοντας σημαντικά στοιχεία της πρωτοβουλίας του Δήμου και της συμμετοχής του στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων.

7.1 Η ανθεκτικότητα στο σχεδιασμό ή/ το ίδρυμα Rockefeller κάνει σχεδιασμό

«Στην Ελλάδα είμαστε ακόμα αισιόδοξοι γιατί οι Μεγάλοι Ευεργέτες συνεχίζουν να υπάρχουν. Και θυμίζω, ότι οι Μεγάλοι Ευεργέτες εμφανίστηκαν ιδίως τις δύσκολες στιγμές για την Ελλάδα. Για αυτό έχω αυτή την αισιοδοξία ότι και αυτή την φορά, οι Έλληνες θα ξεπεράσουμε την κρίση. Και κάτι ακόμα: Θα βγάλουμε τα συμπεράσματά μας για τα λάθη μας, για να μην τα επαναλάβουμε»

Πρόεδρος Ελληνικής Δημοκρατίας¹⁴

Τα τελευταία χρόνια όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο η ανθεκτικότητα έχει εισαχθεί στη θεωρία του σχεδιασμού. Στην περίπτωση της Αθήνας η ανθεκτικότητα μέσω του δικτύου των 100 ανθεκτικών πόλεων και του ιδρύματος Rockefeller εισάγεται στον τοπικό σχεδιασμό επιφέροντας ενδεχομένως ορισμένες αλλαγές, προσδίδοντας ή ενισχύοντας τα στοιχεία ενός ιδιαίτερου «άτυπου» σχεδιασμού. Ο χαρακτηρισμός του άτυπου εστιάζει κυρίως σε τρία σημεία, στον τρόπο που ενεργοποιείται (εξωθεσμικοί ή επιχειρηματικοί φορείς), στη διαδικασία σύμφωνα με την οποία συμβαίνει, και στη θεσμοθετημένη ή μη μορφή του, όπως αναλύονται παρακάτω.

Πρώτο σημείο προσοχής είναι ο τρόπος μέσω του οποίου ενεργοποιείται ο σχεδιασμός, όπου σημαίνοντα ρόλο παίζει το ίδρυμα Rockefeller. Πρόκειται για ένα διεθνές ίδρυμα του οποίου η επιρροή και ο πολιτικός ρόλος έχει επισημανθεί από αρκετούς ερευνητές και συγγραφείς (βλ. Zinn, 1980; Barker, 2010; Marshall, 2011; Parmar, 2015), και συνοψίζεται σύμφωνα με τους περισσότερους στην ισχυροποίηση του αμερικανικού κράτους και της ηγεμονίας των πολιτικών του. Από την ίδρυσή του το 1915 έχει εμπλακεί σε ποικίλους τομείς (υγεία, περιβάλλον), ενώ την τελευταία δεκαετία ασχολείται ενεργά και με την ανθεκτικότητα, καθώς όπως φαίνεται πρωτοστατεί στη διάδοσή της, έχοντας χρηματοδοτήσει αντίστοιχο πρόγραμμα στην Ασία το 2009 (Evans, 2011:225). Όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του, το πρόγραμμα των 100 Ανθεκτικών Πόλεων «είναι αφιερωμένο στην παροχή βοήθειας στις πόλεις σε όλο τον κόσμο ώστε να καταστούν πιο ανθεκτικές στις φυσικές, κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις που κατέχουν μεγάλο τμήμα του 21ου αιώνα». Επομένως, κυρίαρχο ρόλο στην κινητοποίηση/ενεργοποίηση αλλά και υλοποίηση του σχεδιασμού αναλαμβάνει ένα διεθνές ίδρυμα, παρουσιαζόμενο ως ευεργέτης. Αντίθετα, όπως αναφέρεται και αργότερα στο αντίστοιχο κεφάλαιο, ο ρόλος της κοινότητας και των πολιτών σχετικά με τις πρωτοβουλίες που έχουν ενεργοποιηθεί από-τα-κάτω, καθώς και οι ίδιοι κάνουν σχεδιασμό, επισκιάζεται από το ρόλο του ιδρύματος Rockefeller, όσο ο Δήμος επιχειρεί τη χρήση τους προς δικό του όφελος θέλοντας να αναδείξει τις επιτυχημένες πολιτικές του.

Εν συνεχεία, η διαδικασία μέσω της οποίας σχεδιάζεται η ανθεκτικότητα έχει οριστεί από την «πηγή χρηματοδότησης», δηλαδή το ίδρυμα Rockefeller υποστηριζόμενο από εξειδικευμένες εταιρίες. Πρόκειται για ένα καίριο σημείο, καθώς δεν πρόκειται για μία κοινωνική και πολιτική διαδικασία οριοθέτησης της έννοιας και δημιουργίας μιας «κοινωνικής» στρατηγικής, αλλά για

¹⁴<http://news247.gr/eidiseis/politiki/paylopoylos-oi-eyergetes-emfanisthkan-tis-duskoles-stigmes-gia-thn-ellada.4681045.html>

μία μεταφορά, για ένα “copy-paste” της μεθοδολογίας που εφαρμόζει το ίδρυμα σε περιοχές με εντελώς διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με το πρόγραμμα, η ένταξη στο δίκτυο παρέχει (1) χρηματοοικονομική και ‘λογιστική’ καθοδήγηση για την καθιέρωση μιας νέας καινοτόμου θέσης στη διοίκηση της πόλης, ενός υπεύθυνου ανθεκτικότητας, ο οποίος θα ηγείται των προσαρμογών προς την ανθεκτικότητα της πόλης, (2) την υποστήριξη εμπειρογνομόνων για την ανάπτυξη μιας ισχυρής στρατηγικής ανθεκτικότητας, (3) την πρόσβαση σε λύσεις, παροχές υπηρεσιών και συνεργάτες από τον ιδιωτικό, δημόσιο τομέα και τις ΜΚΟ που μπορούν να βοηθήσουν, να αναπτύξουν, και να εφαρμόσουν τις στρατηγικές ανθεκτικότητας, και τέλος (4) τη συμμετοχή σε ένα παγκόσμιο δίκτυο πόλεων μελών που μπορούν να μάθουν και να βοηθούν η μία την άλλη, ενώ στη συνέχεια διαβάζουμε ότι το ίδρυμα παρέχει υπηρεσίες διακυβέρνησης¹⁵. Με αυτό τον τρόπο υιοθετείται από τις δημοτικές αρχές τόσο η μεθοδολογία όσο και η εννοιολόγηση της ανθεκτικότητας από το συγκεκριμένο ίδρυμα, δηλαδή ως «την ικανότητα των ατόμων, των κοινοτήτων, των θεσμών, των επιχειρήσεων και των συστημάτων σε μια πόλη να επιβιώνουν, να προσαρμόζονται και να αναπτύσσονται ανεξάρτητα από τα διάφορα είδη χρόνιων πιέσεων και σοβαρών κρίσεων που βιώνουν». Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην κεντρική της σελίδα, και χωρίς καμία αναφορά σε συγκεκριμένη πόλη ή περιοχή, μεταξύ των πιέσεων και κρίσεων που παρουσιάζονται (υψηλή ανεργία, σεισμοί, πλημμύρες) αναφέρεται και το ‘overtaxed’ και αναποτελεσματικό σύστημα δημοσίων συγκοινωνιών¹⁶. Δεν μπορεί να μην επισημανθεί ο ρόλος επομένως του ιδρύματος στην κατασκευή συγκεκριμένου τύπου δικτύων γνώσης, όπως τα ονομάζει ο Parmar (βλ. 2012), καθώς καθιερώνεται η εννοιολόγηση και η μεθοδολογία ενός ιδρύματος με αμφισβητήσιμους σκοπούς. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι συνεργάτες στο όλο εγχείρημα είναι εταιρίες¹⁷ όπως οι Microsoft, Siemens, και Veolia¹⁸.

Τελευταίο σημείο ανάδειξης του άτυπου χαρακτήρα σχεδιασμού που προκρίνεται είναι η μη θεσμοθετημένη μορφή του. Πρόκειται για την εμπλοκή ενός ιδρύματος στον αστικό και τοπικό σχεδιασμό με τη μορφή ενός σχεδίου, μίας στρατηγικής, της οποίας ο ρόλος στο θεσμικό πλαίσιο δεν είναι ξεκάθαρος. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή της κοινότητας και των πολιτών αποτελεί ένα θολό σκηνικό, καθώς όπως αναδεικνύεται και στη συνέχεια κατέχουν δευτερεύοντα ρόλο, ο οποίος περιορίζεται και οριοθετείται στο επίπεδο της συμμετοχής σε προαποφασισμένα ήδη πεδία, χωρίς να μετέχει αποφασιστικά στη λήψη των σχεδιαστικών αποφάσεων. Ακόμη, σε σχέση με τον επίσημο σχεδιασμό που έχει προβλεφθεί ο ρόλος της στρατηγικής είναι συμπληρωματικός, επιδιώκοντας να ομαδοποιήσει τις δράσεις και τα θεσμικά εργαλεία που έχουν ενεργοποιηθεί (συνέντευξη).

Η «από ιδρύματος» μεθοδολογία

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη μεθοδολογία και τις αρχές που έχει καθορίσει το ίδρυμα ώστε να ενισχυθεί η ανθεκτικότητα, έχει καταρτιστεί το παρακάτω σχεδιάγραμμα. Αποτελεί το Πλαίσιο Αστικής Ανθεκτικότητας (CRF) σύμφωνα με το οποίο οι πόλεις μπορούν να αναλάβουν πρωτοβουλίες ώστε να ενισχυθεί η ανθεκτικότητά τους. Μία απλή ματιά στην ορολογία που χρησιμοποιείται αρκεί ώστε να διαπιστωθεί η επιφανειακή αντιμετώπιση σπουδαιών ζητημάτων τα οποία τίθενται στο επίκεντρο. Χρησιμοποιούνται όροι αρκετά οικείοι αναλογιζόμενοι τη θεωρία που έχει παρουσιαστεί στην προηγούμενη εργασία όπως, «ευελιξία», «πλεονασματικότητα», «sharedownership», και «συμμετοχικότητα». Πιο συγκεκριμένα, είναι έντονη η παρουσία μίας οπτικής ότι όλοι θα κερδίσουν μέσα από αυτό, ότι οι επεμβάσεις θα είναι win-win, όπως για παράδειγμα ότι θα γίνει προσέλκυση επιχειρηματικών επενδύσεων και ταυτόχρονα θα ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών (τροφή, στέγη), ζητήματα που κεντρίζουν το ενδιαφέρον και ειδικά στη δεύτερη περίπτωση προκαλούν μία υποψία ότι αναφέρονται απλώς

¹⁵<http://www.100resilientcities.org/about-us#/-/>

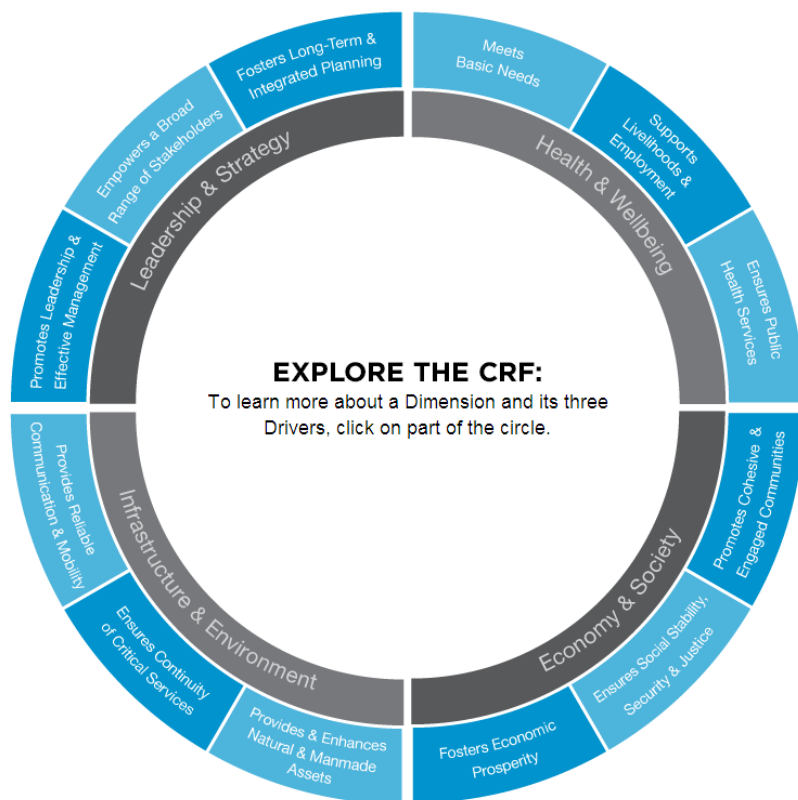
¹⁶<http://www.100resilientcities.org/resilience#/-/>

¹⁷<http://www.100resilientcities.org/partners>

¹⁸Πολυεθνική που ασχολείται με τη διαχείριση του νερού και σε πολλές περιπτώσεις της ιδιωτικοποίησής του (<http://www.savegreekwater.org/>)

για να αναφερθούν. Έτσι, αναφέρεται ότι χρειάζεται συμμετοχικότητα «στις διαδικασίες ‘καλής’ διακυβέρνησης και αποτελεσματικής ηγεσίας διασφαλίζοντας επαρκείς επενδύσεις και δράσεις, αντιμετωπίζοντας τις ανάγκες των πιο ευάλωτων και δημιουργώντας συλλογικά μια ανθεκτική πόλη - για όλους». Επίσης, τίθενται σημαντικές προτάσεις χωρίς να γίνεται ενημέρωση σχετικά με τον τρόπο που μπορούν αυτές να πραγματοποιηθούν σε τόσο διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, από ποιους και υπό ποιους όρους, αφήνοντας στον εκάστοτε Δήμο τη δικαιοδοσία να αποφασίζει. Σχετικά διαβάζει κανείς ότι «ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, βεβαιωθείτε ότι οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση στους βασικούς πόρους που είναι απαραίτητοι για να επιβιώσουν - τροφή, νερό και αποχέτευση, ενέργεια και καταφύγιο», και «εξασφαλίστε τη διαθεσιμότητα χρηματοδότησης και μιας ζωντανής οικονομίας ως αποτέλεσμα των ποικίλων εσόδων, τη δυνατότητα προσέλκυσης επιχειρηματικών επενδύσεων και σχεδίων έκτακτης ανάγκης. Αυτό περιλαμβάνει την ‘καλή’ διακυβέρνηση, την ενσωμάτωση (συνηθίζεται ολοκλήρωση-integration) στην περιφερειακή και την παγκόσμια οικονομία και μέτρα για την προσέλκυση επενδύσεων»¹⁹.

Εικόνα 7. Το Πλαίσιο Αστικής Ανθεκτικότητας

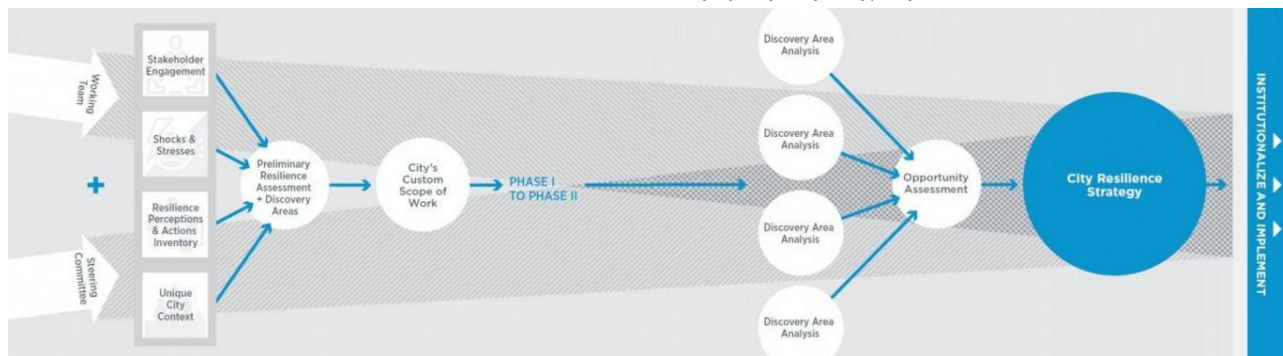
Πηγή 7. <http://www.100resilientcities.org/resilience>

Όσον αφορά τη διαδικασία κατάρτισης των στρατηγικών των επιμέρους πόλεων που έχουν ενταχθεί στο δίκτυο, αυτή περιλαμβάνει μία σειρά ενεργειών σε ένα ορίζοντα έξι έως εννέα μηνών. Αρχικά, συντάσσεται έπειτα από τη συμμετοχή ποικίλων φορέων και «ενδιαφερομένων» (χρησιμοποιείται καθόλου τυχαία ο όρος stakeholders) και υπό την καθοδήγηση του ιδρύματος η προκαταρκτική έκθεση για την ανθεκτικότητα η οποία περιλαμβάνει την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης της πόλης σε διάφορους τομείς και σε σχέση με τις πιέσεις που αντιμετωπίζει. Υπολογίζεται η απόκριση της πόλης σε τομείς όπως της οικονομίας, του περιβάλλοντος στις χρόνιες πιέσεις ή τις ξαφνικές ταραχές που έχουν συμβεί ή είναι πιθανόν να συμβούν. Εν συνεχεία με τη δημιουργία του Γραφείου Αστικής Ανθεκτικότητας και υπό την «ηγεσία» του Υπεύθυνου για την Αστική Ανθεκτικότητα (Chief Resilience Officer-CRO) συντάσσεται η στρατηγική βασισμένη στις απαραίτητες ενέργειες που βασίζονται στα υφιστάμενα δεδομένα και πρόκειται να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις. Αυτό που λείπει ωστόσο από το

¹⁹<http://www.100resilientcities.org/resilience#/-/>

σχεδιάγραμμα αλλά επίσης δε διακρίνεται ευκρινώς στο κείμενο είναι η συμμετοχή και ο ρόλος στη λήψη των αποφάσεων της κοινότητας, τη στιγμή που τονίζεται η εμπλοκή των «ενδιαφερόμενων» (αναλύεται στην επόμενη ενότητα) και ο ρόλος του Υπεύθυνου Αστικής Ανθεκτικότητας με τις αυξημένες αρμοδιότητες και ικανότητες να «διαβάξει» την πόλη και τις αποκρίσεις της. Αυτό που απλώς αναφέρεται είναι η συμμετοχή της κοινότητας και η υλοποίηση των αναγκαίων «workshops», χωρίς εντούτοις να αναλύεται ο ρόλος της κοινότητας και των πολιτών.

Εικόνα 8. Η διαδικασία εκπόνησης της στρατηγικής

Πηγή 8. <http://www.100resilientcities.org/blog/entry/how-to-develop-a-resilience-strategy#/-/>

Από την άλλη πλευρά παρουσιάζεται ο «ηγηγικός» ρόλος του Υπεύθυνου/Επικεφαλής Αστικής Ανθεκτικότητας. Πρόκειται για το συντονιστή της όλης διαδικασίας ο οποίος όπως παρατηρείται στην παρακάτω εικόνα, αναλαμβάνει να συνεργαστεί με κυβερνητικούς φορείς, να συντονίσει τη συμμετοχή των «ενδιαφερομένων», να καθοδηγήσει τη στρατηγική και την υλοποίησή της, και τέλος να βεβαιώσει ότι η οπτική της ανθεκτικότητας περικλείει όλες τις ενέργειες και δράσεις που αναλαμβάνει η πόλη.

Εικόνα 9. Ο ρόλος του υπεύθυνου ανθεκτικότητας

Πηγή 9. <http://www.100resilientcities.org/blog/entry/what-is-a-chief-resilience-officer1#/-/>

Όπως επεσήμανε πρόσφατα και ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας οι ευεργέτες αποτελούν μία εκ των λύσεων απέναντι στην κρίση. Αν και ο ίδιος εστιάζει κυρίως σε ελληνικά ιδρύματα, παρατηρείται μία γενικότερη ενίσχυση του ρόλου των ιδρυμάτων, όπως στην

περίπτωση του ιδρύματος Rockefeller. Ο Δήμος Αθηναίων κινούμενος προς την ίδια κατεύθυνση προβάλλει την ένταξή του στο δίκτυο επίσης και ως μία ευκαιρία χρηματοδότησης και παροχών, αναφέροντας ως κέρδη «*μία πλατφόρμα 100 περίπου συνεργατών περίπου συνεργατών (όπως οι εταιρίες Microsoft, ARUP, Palantir, ESRI, Veolia, Deltares κλπ) που παρέχουν υπηρεσίες και εργαλεία, οφέλους περί τα 4 εκατομμύρια για την πόλη μας, για την ανάπτυξη και την εφαρμογή της Στρατηγικής Ανθεκτικότητας, Δύο χρόνια χρηματοδότησης για τη λειτουργία του γραφείου «Αστικής Ανθεκτικότητας και Βιωσιμότητας» στον δήμο Αθηναίων, Εννέα μήνες υποστήριξης από εταιρίες συμβούλων ως Σύμβουλο Στρατηγικής (Strategy Partner), Τεχνογνωσία, υποστήριξη, καλές πρακτικές από τις άλλες πόλεις του δικτύου, καθώς και διεθνή προβολή» (2016:6-7, με έμφαση το πρωτότυπο).*

Ως αποτέλεσμα τα ιδρύματα φαίνεται ότι αναλαμβάνουν ένα κεντρικό ενεργό ρόλο στη χάραξη πολιτικής σε διάφορους τομείς, όπως τον πολιτισμό και την υγεία, αλλά και στην περίπτωση μας στον χωρικό σχεδιασμό (βλ. Πεζοδρόμηση Πανεπιστημίου²⁰, Κέντρο Πολιτισμού Σταύρος Νιάρχος²¹). Το ζήτημα είναι να διερωτηθούμε για μία ακόμη φορά ποιος ενεργοποιεί και κατευθύνει το σχεδιασμό, ή διαφορετικά ποιος σχεδιάζει, και το κατά πόσο οι εθνικοί και διεθνείς «ευεργέτες» πρέπει να εμφανίζονται ως η λύση στην κρίση, επιστρέφοντας χρονικά σε παλαιότερες εποχές.

7.2 Σχετικά με το συμμετοχικό προφίλ

Η «ευρεία συμμετοχή» αποτελεί μία φράση κλειδί για την περαιώση της στρατηγικής. Σε όλες τις φάσεις της (προκαταρκτική έκθεση, τελική στρατηγική) τονίζεται ιδιαίτερα η συμμετοχή ενδιαφερόμενων (stakeholders) και των πολιτών, τόσο στην αξιολόγηση της ανθεκτικότητας όσο και στο σχεδιασμό για την ενίσχυσή της. Τα σημεία στα οποία μπορεί να σταθεί κάποιος είναι πολλά, ωστόσο θα αναφερθούν ορισμένα ενδεικτικά και αρκετά ώστε να αναδειχθεί ο χαρακτήρας της.

Αρχικά, ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο της διαδικασίας είναι το εναρκτήριο εργαστήριο στον οποίο συναντήθηκαν ορισμένοι από τους «σημαντικούς εταίρους» της πόλης στους οποίους παρουσιάστηκε το πρόγραμμα και εκτίμησαν την ανθεκτικότητα της πόλης. Άξιο αναφοράς είναι ότι οι συγκεκριμένοι εταίροι, εκ των οποίων αναφέρονται εκπρόσωποι οργανισμών και υπηρεσιών της πόλης, της περιφέρειας, της κεντρικής εξουσίας, της ακαδημαϊκής κοινότητας, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, όπως και οργανισμών από το κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον της πόλης, εντόπισαν ως ισχυρά σημεία της πόλης τις **συνεκτικές και συμμετοχικές κοινότητες**, την παροχή αξιόπιστων μεταφορών και επικοινωνιών, και την **ικανοποίηση των βασικών αναγκών** (Προκαταρκτική Έκθεση, 2016). Αυτό που δεν αναφέρεται είναι σε ποιο τμήμα της πόλης επικεντρώθηκαν σχετικά με το συμπέρασμα της ικανοποίησης των βασικών αναγκών, τη στιγμή για παράδειγμα που αυξάνεται ο αριθμός των αστέγων (βλ. Αράπογλου & Γκούνης, 2015). Η παρατήρηση αυτή βελτιώνεται στη στρατηγική, στην οποία αναφέρεται ότι παρουσιάζεται συγκέντρωση σε ορισμένες περιοχές σχετικά με την απώλεια πρόσβασης σε ηλεκτρικό ρεύμα και θέρμανση (2017). Κατά πως φαίνεται, η στρατηγική θέτει ένα πλαίσιο κίνησης προς τη διαχείριση της κρίσης και των επιπτώσεών της και δεν αποτελεί αναλυτική επιστημονική μελέτη ώστε να θέτει αναλυτικά αντίστοιχα ζητήματα (συνέντευξη). Ειδικότερα, δεν συγκεντρώνει μεγάλη προσοχή ο αντίκτυπος της κρίσης στους περισσότερο ευάλωτους της κρίσης, καθώς επίσης δεν προτείνονται συγκεκριμένες δράσεις προς βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Έτσι, αν και στη συνέντευξη που δόθηκε η στρατηγική θέτει ένα πλαίσιο διαχείρισης της κρίσης, σε αυτή την περίπτωση τίθεται το ζήτημα προς ποια κατεύθυνση κλίνει αυτό το πλαίσιο, και η οποία ασφαλώς δεν ταυτίζεται με την προστασία και υποστήριξη των πιο ευάλωτων.

²⁰ <http://www.rethinkathens.org/>

²¹ <http://www.toperiodiko.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%AD%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%B1/#.WSFo8VTyiUk>

Συνεχίζοντας, τονίζεται σε πολλά σημεία η ευρεία συμμετοχή των εταιρών και της κοινωνίας των πολιτών «(δίνοντας επίσης φωνή σε ανθρώπους που συνήθως δεν ακούγονται από αυτούς που χαράσσουν πολιτική)» (2016:5). Χαρακτηριστικά αναφέρεται στην προκαταρκτική αξιολόγηση (2016) ότι «ακολουθώντας τόσο την καθοδήγηση του 100RC όσο και την πολιτική του δήμου Αθηναίων» διακρίνονται «τέσσερις βασικές κατηγορίες φορέων και επαγγελματιών της πόλης (δημόσια διοίκηση, κοινωνία των πολιτών, ιδιωτικός τομέας και ερευνητικά κέντρα/πανεπιστήμια)» οι οποίες προσεγγίστηκαν μέσω προσωπικών συνεντεύξεων, θεματικών εργαστηρίων και ηλεκτρικών ερωτηματολογίων. Πιο συγκεκριμένα, συγκεντρώθηκαν 365 απόψεις μεταξύ άλλων, δημοσίων υπαλλήλων, αιρετών αντιπροσώπων, εκπροσώπων μεταναστευτικών κοινοτήτων, ακαδημαϊκών, αρχιτεκτόνων, νεοφυών επιχειρηματιών και εμπόρων, χωρίς να γίνεται αναφορά στον τρόπο επιλογής τους ιδιαίτερα στην περίπτωση των συνεντεύξεων. Ουσιαστικά δεν γίνεται λόγος σχετικά με τη μεθοδολογία επιλογής του δείγματος, αφήνοντας να εννοηθεί μονάχα στην περίπτωση των συμμετεχόντων στα εργαστήρια και όσων συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια. Αξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι προκειμένου να διερευνηθεί η «αθέατη πλευρά της πόλης» προσεγγίστηκαν γυναίκες του δικτύου μεταναστριών του Μη Κυβερνητικού Οργανισμού "Melissa Network" αλλά και άστεγοι πωλητές του περιοδικού δρόμου Σχεδία, καθώς επίσης ως «άλλες ομάδες ανθρώπων που δεν έχουν άμεση πρόσβαση στους φορείς λήψης αποφάσεων» αναφέρονται οι άνθρωποι μεγάλης ηλικίας που είναι μέλη των Λεσχών Φιλίας, αλλά και οι υπάλληλοι του ίδιου του δήμου Αθηναίων (2016:46). Λίγο έως πολύ οι ομάδες που προσεγγίστηκαν έχουν μία ορισμένη θεσμική υπόσταση, όπως η ΜΚΟ και το περιοδικό Σχεδία, για αυτό το λόγο μπορούν να σχηματιστούν σε «κυκλάκια» όπως στην παρακάτω εικόνα. Αντίθετα, μία διαφορετική προσέγγιση και ενδεχομένως περισσότερο κυριολεκτική ως προς την «αθέατη πλευρά της πόλης» θα περιελάμβανε και μη ενταγμένους σε παρόμοιες κοινωνικές ομάδες πολίτες, τη δυσκολία του οποίου ωστόσο κατανοούμε. Σε κάθε περίπτωση, δεν υποβαθμίζεται η αξία αυτής της «κίνησης», αρκεί να μην αποσκοπεί στην κάλυψη της κριτικής που θα ακολουθούσε, στην οποία πιθανολογούμε ότι αποσκοπεί. Συμπερασματικά, θεωρείται από τη μία περιττή και από την άλλη υπερβάλλουσα η επίκληση της «αθέατης πλευράς της πόλης» από την πολιτική των δημοτικών αρχών, των οποίων η επίσημη πολιτική όπως πολλοί στο παρελθόν έχουν αναδείξει αγνοούσε τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες του «περιθωρίου» οι οποίες διεκδικούν χώρο στη δημόσια σφαίρα και χώρο (βλ. Βαίου, 2013).

Εικόνα 10. Οι «εταίροι» της πόλης

Πηγή 10. <https://resilientathens.wordpress.com/2016/07/18/ti-kanei-tin-athina-anthehtiki/>

Επόμενο σημείο προσοχής αποτελεί το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο το οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι πολίτες και το οποίο περιελάμβανε μία σειρά ερωτήσεων. Όπως παρατηρείται στις παρακάτω εικόνες ζητείται να απαντήσουν «ανοιχτά» ως προς τις απειλές και τα σοκ ως κάτι δεδομένο, που συμβαίνει και θα συμβαίνει. Αξίζει να σημειωθεί το περιθώριο που αφήνει το ερωτηματολόγιο ώστε να απαντήσουν οι πολίτες ελεύθερα, προβάλλοντας σαφή όρια, κατευθύνοντας πιθανότατα τις απαντήσεις.

Εικόνα 11. Ερωτηματολόγια καταγραφής απειλών και σοκ

Παράγοντες Ανθεκτικότητας	Χρόνιες πιέσεις και απρόσμενα σοκ																				
<p>Ποιος παράγοντας*/ στοιχείο/ λειτουργία της πόλης θεωρείτε ότι είναι αυτός που αποδυναμώνει ή συμβάλλει στην ανθεκτικότητα της πόλης της Αθήνας περισσότερο απ' άλλους (απαντήστε επιλέγοντας έναν θετικό παράγοντα ή έναν αρνητικό); Παρακαλούμε, μην μας απαντήσετε μονολεκτικά, αναπτύξτε την απάντησή σας σε μια μικρή παράγραφο *</p> <p>Η απάντησή σας</p> <p><small>* Με τον όρο "παράγοντας" ενδεικτικά αναφερόμαστε σε φυσικούς ή τεχνητούς πόρους, υποδομές, οικονομικές ή κοινωνικές δράσεις, πολιτικές διαδικασίες, ή άλλες λειτουργίες της πόλης.</small></p> <p>Πώς αξιολογείτε την επίδραση του παραπάνω παράγοντα, στην παρούσα κατάσταση της πόλης της Αθήνας: *</p> <p>☐ Α) έχει αναπτυχθεί</p> <p>☐ Β) έχει αναπτυχθεί, αλλά υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης</p> <p>☐ Γ) δεν έχει αναπτυχθεί (σχεδόν) καθόλου</p> <p>Ποιες λειτουργίες της πόλης ο παράγοντας αυτός επηρεάζει περισσότερο; *</p> <p>Η απάντησή σας</p>	<p><small>"Απρόσμενα σοκ" είναι τα ξαφνικά, μοναδικά γεγονότα που απειλούν την πόλη, φυσικά ή ανθρωπογενή (π.χ σεισμός, πλημμύρα, τρομοκρατική επίθεση, επιδημία κλπ)</small></p> <p><small>"Χρόνιες πιέσεις" είναι οι καταστάσεις και τα φαινόμενα που αποδυναμώνουν τον αστικό ιστό καθημερινά ή σε περιοδική βάση (οικονομική κρίση, ανεργία, γήρανση υποδομών, αδιαφάνεια, κτλ).</small></p> <p>Ποιο απρόσμενο σοκ θεωρείτε πιο απειλητικό για την Αθήνα; *</p> <p>Η απάντησή σας</p> <p>Πόσο πιθανή θεωρείτε αυτή την απειλή; *</p> <table border="1"> <tr> <td></td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Χαμηλή πιθανότητα</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>Υψηλή πιθανότητα</td> </tr> </table> <p>Ποια χρόνια πίεση θεωρείτε πιο απειλητική για την Αθήνα; *</p> <p>Η απάντησή σας</p> <p>Πόσο σημαντική θεωρείτε αυτή τη χρόνια πίεση; *</p> <table border="1"> <tr> <td></td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Ελάχιστη σημαντική</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>Πολύ σημαντική</td> </tr> </table> <p>ΠΙΣΩ ΕΠΟΜΕΝΟ</p> <p>Σελίδα 3 από 5</p>		1	2	3		Χαμηλή πιθανότητα	☐	☐	☐	Υψηλή πιθανότητα		1	2	3		Ελάχιστη σημαντική	☐	☐	☐	Πολύ σημαντική
	1	2	3																		
Χαμηλή πιθανότητα	☐	☐	☐	Υψηλή πιθανότητα																	
	1	2	3																		
Ελάχιστη σημαντική	☐	☐	☐	Πολύ σημαντική																	

Πηγή 11. https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScd92aiWIIRAUCpEFZK_jzFB-KwCOO8XTdhbv9U26hF9Oz7bQ/viewform?c=0&w=1&fbzx=-57210622077273900

Τέλος, ερωτηματικά υπάρχουν σχετικά με τη λήψη των αποφάσεων και το ρόλο των μερών που συμμετείχαν. Ενδεικτικά, από τη μία πλευρά ο Δήμος επιδιώκει να δώσει κύρος και στέρεες βάσεις στην αποτύπωση της έκθεσης όταν αναφέρει ότι «καταγράφηκαν μέσα από συνεργασία με τους πλέον ειδικούς επιστήμονες οι βασικές απειλές για την πόλη». Από την άλλη πλευρά, παραμένει στην κυρίαρχη θέση του δημάρχου και των επιδιώξεών του, αναφέροντας ότι η «διάγνωση της πόλης και τα Πεδία Διερεύνησης της «Ανθεκτικής Αθήνας» είναι συνδεδεμένα και βασισμένα στις προτεραιότητες του δημάρχου και τις δράσεις στις οποίες αυτός θέλει να δώσει το βάρος στα επόμενα τρία χρόνια». Έτσι, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί αν οι απόψεις του δημάρχου, των πολιτών, ή του εξειδικευμένου προσωπικού πρόκειται να υπερισχύουν σε μία ενδεχόμενη σύγκρουσή τους. Γίνεται λόγος για τη «συμμετοχική» διαδικασία που ακολουθείται, ωστόσο στη λήψη των αποφάσεων το πεδίο εμφανίζεται θολό, καθώς φυσικό επόμενο της συμμετοχικής διαδικασίας είναι η σύγκρουση των ποικίλων πλευρών.

Μέσα από τη συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε βασικό συμπέρασμα που εξάχθηκε ήταν ότι η συμμετοχική διαδικασία βρίσκεται σε ένα πρωταρχικό στάδιο κυρίως ανάμεσα τους δημοτικούς φορείς. Πιο συγκεκριμένα, τονίστηκε ότι αποτελεί ένα βήμα συνεργασίας κυρίως μεταξύ των δημοτικών υπηρεσιών, έτσι ώστε να εκτιμηθεί και να προγραμματιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η συνεργασία με το Δήμο και τις δράσεις του. Ωστόσο, αυτό είναι περισσότερο εσωτερικό ζήτημα του Δήμου, το οποίο δεν μπορεί να αποδίδεται στη στρατηγική ως συμμετοχική διαδικασία, έχοντας μάλιστα προχωρήσει σε συμπεράσματα όπως ότι ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες των πολιτών. Αντίθετα, είναι ενδεχομένως ανησυχητικό το πώς ένα διεθνές ίδρυμα ασκεί επιρροή στον τρόπο λειτουργίας της διοίκησης σε τοπικό επίπεδο και στον τρόπο που κινούνται οι διαδικασίες. Κατ' αυτό τον τρόπο παρουσιάζεται η αφήγηση του Δήμου, ο οποίος επικεντρώνεται στη γενικότερη εικόνα εξαιτίας και της φύσης της στρατηγικής η οποία όπως αναφέρθηκε επιδιώκει να θέσει ένα γενικό πλαίσιο (συνέντευξη), και η οποία ασφαλώς δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα.

7.3 Ο σφετερισμός από-τα-κάτω πρακτικών επιβίωσης και πρωτοβουλιών αλληλεγγύης

Ένα επίσης βασικό δείγμα της στρατηγικής που εκπονήθηκε είναι η επιδίωξη του Δήμου να οικειοποιηθεί τις πρακτικές επιβίωσης και τις πρωτοβουλίες αλληλεγγύης που ξεπήδησαν από τους πολίτες. Ο Δήμος μέσα από την ένταξή του στο δίκτυο επιχειρεί να ισχυροποιηθεί και να παρουσιάσει τις πολιτικές του στο πλαίσιο της κρίσης ως επιτυχημένες, χωρίς να παραβλέπει τις ανεξάρτητες από αυτόν προσπάθειες των πολιτών. Ενδεικτικά, αναφέρεται στην προκαταρκτική έκθεση ότι *«χάρη στα βήματα που έχουν γίνει στο δήμο της Αθήνας τα τελευταία χρόνια και παρά τη συνεχιζόμενη οξεία κρίση, η πόλη και οι πολίτες της προβάλλουν ήδη σημαντικά δείγματα ανθεκτικότητας»* (2016:5).

Από τη συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε έγινε κατανοητό ότι είναι αναγκαίος ο συνδυασμός πολιτικών του δήμου και ανεξάρτητων πρωτοβουλιών των πολιτών. Ωστόσο, οι πολίτες υιοθετούν ποικίλες πρακτικές επιβίωσης οι οποίες δεν μπορούν να προσδιοριστούν και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν παράγωγα των πολιτικών του δήμου. Από μία άλλη οπτική θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελούν παράγωγα ως ένα βαθμό των πολιτικών που ασκούνται σε ένα ευρύτερο πεδίο, και εξαναγκάζουν τους πολίτες να αγωνίζονται για την επιβίωση. Για παράδειγμα ο περιορισμός των αναγκών και η επισφάλεια στην οποία ο πολίτης έχει ενταχθεί, αποτελεί παράγωγο μίας ποικιλίας πολιτικών, τις οποίες ωστόσο αναγκάζεται εξαιτίας της στάσης των αρχών να τις αντιμετωπίσει μόνος του, αναζητώντας εναλλακτική εύρεση πόρων. Από εκεί και πέρα, η επιβίωσή του μέσα από τις πρακτικές που ο ίδιος υιοθετεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχία, πόσο μάλλον να ενταχθεί ως επιτυχία των πολιτικών του δήμου, εφόσον πρόκειται για αναγκαστικό περιορισμό λόγω οικονομικών δυσκολιών και όχι μία οικειοθελή αυταπάρνηση. Έτσι, ο δήμος αλλά και ευρύτερα οι επίσημοι φορείς, αντιλαμβάνονται την αυξημένη καταναγκαστική ενεργοποίηση και τις θυσίες των πολιτών αφενός υιοθετούν μια ουδέτερη και παθητική στάση απέναντι στις αλλαγές αυτές, και αφετέρου χρησιμοποιούν την αντίδραση των πολιτών προς όφελός τους. Αυτό δείχνει να το αντιλαμβάνεται ως ένα βαθμό ο δήμος όταν αναφέρει ότι *«οι ερωτηθέντες φαίνεται να θεωρούν ως σημαντικότερο παράγοντα αστικής ανθεκτικότητας τους ίδιους τους πολίτες, οι οποίοι δείχνουν να αντιλαμβάνονται την έννοια της ανθεκτικότητας και την δυναμική, πολύ-επίπεδη και συνθετική δυνατότητα δράσης στις δυσκολίες καλύτερα από τον κρατικό μηχανισμό»* (2016:52).

Στην Αθήνα της κρίσης προέκυψε μία μεγάλη κινητοποίηση από πλευράς συλλογικών και πολιτικών πρωτοβουλιών των κατοίκων με στόχο την αντιμετώπιση της κρίσης. Οι πρακτικές επιβίωσης και αλληλεγγύης που δομούνται από-τα-κάτω, έχοντας προκύψει κυρίως μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ποικίλουν και ορισμένα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτών είναι τα κοινωνικά ιατρεία, οι συνελεύσεις κατοίκων και τα εγχειρήματα κοινωνικής και αλληλεγγύης οικονομίας (Rakopoulos, 2016; Daskalaki & Kokkinidis, 2017). Οι στόχοι τους επίσης ποικίλουν με βάση την εξάρτησή τους ή μη από κάποιον επίσημο φορέα, αλλά και τις επιδιώξεις τους (Ζιώγας, 2013), καθώς στην περίπτωση ανεξαρτησίας τους από οποιονδήποτε επίσημο φορέα, στην πλειοψηφία τους προσδοκούν τη ρήξη με τις κυρίαρχες αφηγήσεις και πολιτικές, και όχι το συμβιβασμό και τη συναίνεση, με απλά λόγια την επιβίωση (Βαρκαρόλης, 2012), όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως (κεφάλαιο 4). Η αντίθεση αυτή ως προς τους στόχους των «επίσημων» και των «ανεπίσημων» πρωτοβουλιών, δηλαδή όσων έχουν την υποστήριξη του Δήμου ή άλλων φορέων (Ευρωπαϊκής Ένωσης, Εκκλησίας) ή είναι θεσμοθετημένες, και όσων είναι αποκλειστικά «από-τα-κάτω», των πολιτών (βλ. Αδάμ & Τελώνη, 2015; Cabot, 2016; Malamidis, 2016), είναι εξαιρετικής σημασίας. Αυτός ο διαχωρισμός είναι σημαντικός καθώς από τη μία ως κινητήριοι μοχλοί εμφανίζονται μικρές ομάδες γειτονιάς και κοινωνικά κινήματα τα οποία δημιουργούνται στη βάση της αυτοοργάνωσης, ενώ από την άλλη εμπλέκονται επίσημοι φορείς όπως το κράτος, ή πολυεθνικές επιχειρήσεις, υπερ-εθνικοί οργανισμοί, κάτι που σημαίνει ότι οι επιδιώξεις τους προφανώς διαφέρουν, με τις πρώτες να είναι πιθανό να επιδιώκουν τη ρήξη με το καπιταλιστικό σύστημα, ενώ οι τελευταίες ενδεχομένως να συμπληρώνουν τις κοινωνικές υπηρεσίες προβάλλοντας τη «χορηγία» των επίσημων φορέων. Η δεύτερη περίπτωση πιθανότατα συναντάται

στην Αθήνα, καθώς από πλευράς Δήμου προτείνεται η ισχυροποίηση πολιτικών που αναπτύσσονται και εμπλέκουν την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα, αναφέροντας ότι «η νέα καινοτόμα επιχειρηματικότητα έχει να αναδείξει ενδιαφέρουσες πρωτοβουλίες στην πόλη, που όμως δεν υποστηρίζονται κι έτσι μένουν αποκομμένες και αδύναμες» και οι οποίες πρέπει να έχουν «βασικό πυλώνα την ανανέωση του αστικού εξοπλισμού και την βελτίωση της καθημερινότητας του πληθυσμού μέσα από την «πράσινη» καινοτομία» (2016:72, χωρίς έμφαση το πρωτότυπο).

Αντιπροσωπευτική απόδειξη της άποψης των δημοτικών αρχών σχετικά με τις απαντήσεις των πολιτών στην κρίση αποτελεί η πλατφόρμα του ΣυνΑθηνά²². Αποτέλεσε από το 2013 βασικό εργαλείο του Δήμου και πλέον εντάσσεται στη στρατηγική της ανθεκτικότητας με στόχο την ενδυνάμωση της ενεργητικότητας των κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα, η πλατφόρμα αυτή εστιάζει στη διασύνδεση των πρωτοβουλιών και των δράσεων που αναπτύσσονται από-τα-κάτω είτε από ομάδες κατοίκων είτε από μεμονωμένους πολίτες με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην πόλη. Από μία διαφορετική οπτική ωστόσο και σε συνάρτηση με τα στοιχεία που έχουν προηγηθεί, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι αποτελεί το κατεξοχήν εργαλείο για τη διαχείριση των πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται από τους πολίτες ως απάντηση στην κρίση. Διαχείριση η οποία μπορεί να επεκταθεί σε έλεγχο και χειραγώγηση ενδεχομένως των αυθόρμητων απαντήσεων που προκύπτουν.

Επομένως, οι πρακτικές που αναπτύσσονται από τους πολίτες αποκτούν συγκεκριμένο ρόλο στα πλαίσια της πολιτικής του Δήμου. Ο ίδιος έχει φροντίσει ώστε αφενός να τις χρησιμοποιεί προς απόδειξη της επιτυχίας των πολιτικών που εφαρμόζει, και αφετέρου επιδιώκει τον έλεγχο και την ενσωμάτωσή τους, ιδιαίτερα όσων αφορά τις αυθόρμητες αντιδράσεις όπως αναφέρεται και στην επόμενη ενότητα.

7.4 Ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος και η ενοχοποίηση της διαδήλωσης

Παράλληλα με τη διαδικασία εκπόνησης της στρατηγικής αναπτύσσεται ο πολιτικός λόγος τόσο από την Αθήνα όσο και από τη Θεσσαλονίκη η οποία έχει και αυτή ενταχθεί, επιδιώκοντας να αποικιοποιήσει το λόγο για την πόλη. Αναφερόμαστε ταυτόχρονα και στη Θεσσαλονίκη καθώς η κίνησή τους είναι παράλληλη και παρουσιάζονται ορισμένα σημαντικά στοιχεία.

Ο πολιτικός λόγος που χρησιμοποιήθηκε από πλευράς δημοτικών αρχών, τόσο Αθήνας όσο και Θεσσαλονίκης, μετά την ένταξή τους στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων είναι επίσης αποκαλυπτικός τόσο για το χαρακτήρα, όσο και την αντίληψη περί ανθεκτικότητας, αυτής της πρωτοβουλίας. Η από-πολιτικοποιημένη ανάγνωση της κρίσης είναι βασικό στοιχείο, το οποίο εντοπίζεται ενδεικτικά σε αρκετά σημεία, όπου μεταξύ άλλων στρέφεται η προσοχή στην αυτόνομη ανάληψη πρωτοβουλιών από πλευράς των πολιτών ως διέξοδο.

Αρχικά, ο δήμαρχος της Θεσσαλονίκης δηλώνει ότι από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα αναμένουν τον «καθορισμό των βημάτων που απαιτούνται να κάνουμε για να ξεπεράσουμε τις αιτίες που προκαλούν αυτήν την κατάσταση» (Μπουτάρης, 2015:1, χωρίς έμφαση το πρωτότυπο). Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί οι αιτίες, προχωρούν στις βασικές πολιτικές προς υλοποίηση των παραπάνω, όπως τη «στροφή στην δημιουργική οικονομία, στην κοινωνική οικονομία και στην οικονομία των υπηρεσιών, ώστε να αντιμετωπιστεί η καλλιάζουσα ανεργία και να αξιοποιηθεί το πλούσιο δυναμικό της πόλης». Ταυτόχρονα, κεντρικό ζητούμενο είναι «μια ισχυρή τοπική κοινωνία, που βασίζεται στους ενεργούς πολίτες, στη συμμετοχικότητα και στη συλλογικότητα, ώστε να ξεπεράσουμε τα φαινόμενα της βαθιάς κοινωνικής κρίσης και του κατακερματισμού του κοινωνικού ιστού που πλήττει τη χώρα μας εν μέσω οικονομικής ύφεσης και πτώχευσης του κράτους» (Μπουτάρης, 2015:2, χωρίς έμφαση το πρωτότυπο). Αντίστοιχα, ο δήμαρχος Αθηναίων σημειώνει ότι «η συνεργασία της Αθήνας με το Δίκτυο των 100 ανθεκτικότερων πόλεων θα βοηθήσει την πόλη να ανταποκριθεί στις κοινωνικές, οικονομικές και φυσικές προκλήσεις, μοχλεύοντας την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων της, έτσι ώστε να μπορούν να προσαρμοστούν, να αναπτυχθούν και να ευδοκμήσουν παρ' όλες τις

²² <http://www.synathina.gr/el/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%AC.html>

αντιξοότητες»²³ (χωρίς έμφαση το πρωτότυπο). Η ενεργοποίηση των κατοίκων και η συμμετοχή τους στην αντιμετώπιση της κρίσης είναι βασικό χαρακτηριστικό, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, της ανθεκτικότητας καθώς και της δημιουργικής οικονομίας η οποία λαμβάνει το ρόλο δικλίδας ασφαλείας απέναντι στην παρούσα αλλά και σε μία ενδεχόμενη κρίση.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο αποτελεί ο τρόπος αξιοποίησης της ένταξης στο συγκεκριμένο πρόγραμμα και δίκτυο. Ο δήμαρχος της Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι «η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο Δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων του Ιδρύματος Rockefeller αποτελεί άλλη μια μικρή απόδειξη ότι η Θεσσαλονίκη βρίσκει επιτέλους μια θέση στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού των πόλεων» (Μπουτάρης, 2015:3, χωρίς έμφαση το πρωτότυπο). Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και ο δήμαρχος Αθηναίων ο οποίος αναφέρει ότι «στην Αθήνα βιώνουμε πράγματι μια πρωτόγνωρη οικονομική κρίση, ωστόσο με σύστημα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς αντιμετωπίσαμε τις άμεσες κοινωνικές συνέπειες αυτής της κρίσης στην πόλη. Αποδείξαμε την ανθεκτικότητα της Αθήνας»²⁴. Αυτό που μπορεί κανείς να διαπιστώσει σε αυτό το σημείο είναι αφενός το ανταγωνιστικό πνεύμα του ίδιου του διαγωνισμού που προηγήθηκε και αναφερόταν στην ανθεκτικότητα, καθώς και οι στόχοι των δημοτικών αρχών να χρησιμοποιηθεί η ένταξή τους για διαφημιστικούς λόγους, ενισχύοντας την επιρροή τους και χρησιμοποιώντας τις αυθόρμητες ενδεχομένως απαντήσεις επιβίωσης των πολιτών ως αποτέλεσμα των δικών τους πρωτοβουλιών. Από την άλλη πλευρά, στη δεύτερη περίπτωση του Δημάρχου Αθηναίων αναφέρεται η επιτυχής απάντηση στην κρίση της Αθήνας και η ανθεκτικότητά της σε πρώτο πρόσωπο ασφαλώς «αποδείξαμε», χωρίς όμως να αναφέρεται ποια Αθήνα είναι αυτή.

Τέλος, έχει σημασία η τοποθέτηση του αντιδημάρχου Τουρισμού και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, διατυπώνοντας την πολιτική του άποψη σχετικά με το τι σημαίνει ανθεκτική πόλη. «Τα επεισόδια, τον Δεκέμβρη του 2008, με οδήγησαν να στείλωμε την αίτηση για να συμπεριληφθεί η Θεσσαλονίκη στις '100 Ανθεκτικές Πόλεις'... από τότε -για μένα- ξέσπασε ένα κύμα αυτοκαταστροφικό για τον δημόσιο χώρο, τη δημόσια περιουσία και τις αξίες. Ένα κύμα που όλο και μεγαλώνει και πνίγει την πόλη μας. Το πρόγραμμα οφείλει να βάλει ως έναν από τους στόχους του την ανάσχεση αυτής της πορείας, να ξανακερδίσει ο δημόσιος χώρος την αξία του» (Πέγκας, 2015²⁵, χωρίς έμφαση το πρωτότυπο). Αναφορικά με τη συγκεκριμένη δήλωση, γίνεται πολύ ασαφής η δυνατότητα συμμετοχής, καθώς αποκλείονται οι πρακτικές διαμαρτυρίας και διαδήλωσης που αποτελούν «τη φωνή των αποκλεισμένων και περιθωριοποιημένων» στοχοποιούμενες ως διαταραχές της οικονομίας και λειτουργίας της πόλης. Ιδιαίτερα η ένταξη κοινωνικών αναταραχών «διαδηλωτικού τύπου», αντιμετωπίζοντας στιγμές όπως ο Δεκέμβρης του 2008 κατ' αυτό τον τρόπο ομολογεί ενδεχομένως τον αποστειρωμένο χαρακτήρα της «τάξης» και της «ομαλής» λειτουργίας της πόλης που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει η ανθεκτικότητα ως πολιτική στρατηγική αντιμετώπισης της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα ο Δεκέμβρης του 2008 ενοχοποιείται ως μία στιγμή καταστροφής και διάρρηξης της «τάξης», απέχοντας πολύ από την αντίθετη άποψη που διακρίνει στο Δεκέμβρη του 2008 την πρακτική της δικαιοσύνης και της αντίστασης (Stavrvides, 2010).

Σχετικά με τις επιπτώσεις των διαδηλώσεων στη «λειτουργία» της πόλης, η στρατηγική που εκπονήθηκε παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα. Σύμφωνα με αυτή «οι διαδηλώσεις πραγματοποιούνται στην Αθήνα σχεδόν καθημερινά και οργανώνονται από εργατικά σωματεία, πολιτικά κόμματα, αντι-εξουσιαστικές ομάδες, φοιτητικές ομάδες και άλλες συλλογικότητες. Αυτές οι διαδηλώσεις ποικίλλουν σε μέγεθος και ένταση αλλά συμβαίνουν πάντοτε στο κέντρο της πόλης. Σε ορισμένες περιπτώσεις γίνονται βίαιες ταραχές που μπορούν να διαρκέσουν αρκετές ημέρες. Ασκούν εξαιρετικές πιέσεις στις καθημερινές λειτουργίες της πόλης, τον εφοδιασμό και τις υποδομές. Υπό τις τρέχουσες συνθήκες της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, η πόλη συχνά μοιάζει σαν μια χύτρα ταχύτητας» (Στρατηγική Ανθεκτικότητας, 2017:14). Για μία ακόμη φορά το κέντρο της πόλης και ο δημόσιος χώρος γίνεται

²³<https://www.cityofathens.gr/node/27546>

²⁴<https://www.cityofathens.gr/node/26499>

²⁵όπως αναφέρεται στο <http://www.aftodioikisi.gr/dimoi/entaxthike-sto-diktio-100-anthektikon-poleon-tou-kosmou-i-thessaloniki>

σημείο στοχοποίησης από πλευράς του Δήμου (βλ. Μαλούτας, Κανδύλης, Πέτρου, 2013), αντιτιθέμενος στις πολιτικής φύσεως απελευθερωτικές προοπτικές του (βλ. Don Mitchell, 2003; Springer, 2011). Συνεχίζοντας αναφέρεται ότι την περίοδο 2011-2015 στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν 27.103 διαδηλώσεις, που σημαίνει κατά μέσο όρο 15 διαδηλώσεις/μέρα. Έπειτα, σημειώνονται ορισμένα στοιχεία σχετικά με τα κόστη που είχαν συγκεκριμένες διαδηλώσεις στην «πόλη», χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στον τρόπο υπολογισμού τους. Σχηματικά αναφέρονται ότι 28-29 Ιουνίου 2011, σημειώθηκαν καταστροφές σε 35 επιχειρήσεις με κόστος 500.000 €, 19-20 Οκτωβρίου 2011 σημειώθηκαν καταστροφές σε 62 επιχειρήσεις με κόστος 400.000 €, 12 Φεβρουαρίου 2012 σημειώθηκαν καταστροφές σε 200 επιχειρήσεις με κόστος 70.000.000 €, ενώ η υπηρεσία δημοτικής καθαριότητας συνέλεξε στις 12 Φεβρουαρίου 2012 40 τόνους μάρμαρου και πέτρας, και τις 6 Δεκεμβρίου 2014 50 τόνους πέτρας. Αυτό που επίσης δεν αναφέρεται και ασφαλώς καθόλου τυχαία, και είναι τουλάχιστον απαράδεκτο, είναι η επιλογή των παραπάνω ημερομηνιών, καθώς στις 12 Φεβρουαρίου 2012 ήταν η ημέρα ψήφισης του 2^{ου} Μνημονίου, ενώ στις 6 Δεκεμβρίου 2014 συμπληρώθηκαν 6 έτη από τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Σαφώς δεν αναφέρονται οι λόγοι των διαδηλώσεων σε καμία περίπτωση στην στρατηγική, παρά μόνο τα κόστη που προκλήθηκαν από τις καταστροφές. Κατ' αυτό τον τρόπο, σημεία αναφοράς για την πορεία της χώρας σε πολλαπλά πεδία (κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό) μετατρέπονται σε απλές ημερομηνίες με μεγάλο υπολογισμό ζημίας, ενώ από μία διαφορετική και οπτική θα αποτελούσαν ημερομηνίες ανάμνησης για τις μεγάλες μεγέθους διαδηλώσεις που συνέβησαν και της κινητοποίησης των πολιτών.

Εικόνα 12. Οι επιπτώσεις των διαδηλώσεων σύμφωνα με τη στρατηγική

Shock #3: Civil Unrest

Demonstrations take place in Athens almost on a daily basis, and are organized by labor unions, political parties, anti-authoritarian groups, student groups, and other collectivities. These demonstrations vary in size and intensity but they always take place in the city center. In some cases they become violent riots that can last for several days. They exert extraordinary pressures on the city's daily functions, logistics and infrastructures. Under the ongoing conditions of socio-economic crisis, the city often feels like a pressure cooker.

During the period 2011-2015, throughout Greece 27,103 demonstrations were organized, averaging 15 per day.

28-29 June 2011, 35 damaged businesses, cost

500.000€

19-20 October 2011, 62 damaged businesses, cost

400.000€

12 February 2012, 200 damaged businesses, cost

70.000.000€

Municipal Cleaning service of Athens collected:

12 February 2012: **40 tonnes** pieces of marble and rocks

6 December 2014: **50 tonnes** of rocks

Πηγή 12. (2017:14)

Όπως μπορεί κανείς να αντιληφθεί ο λόγος όπως διαρθρώνεται από τις δημοτικές αρχές των δύο πόλεων αναδεικνύει το χαρακτήρα της ανθεκτικότητας και πως χρησιμοποιείται η ίδια στο ελληνικό πλαίσιο με τις παρούσες συνθήκες (κρίση, χρηματοδότηση Rockefeller). Εντοπίζονται πολλά από τα προβληματικά στοιχεία που αποτυπώθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο και ιδιαίτερα η

κοινωνικοποίηση της ευθύνης μεταβιβάζοντας στους πολίτες και στις κοινότητες την ευθύνη αντιμετώπισης της κρίσης και εύρεσης διεξόδων μέσω της προσαρμογής στις ρευστές συνθήκες του παρόντος. Παράλληλα η συμμετοχή γίνεται μία αμφισβητήσιμη διαδικασία ως προς την επιρροή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στη λήψη των αποφάσεων.

8. Η ανθεκτικότητα ως κάλεσμα επιβίωσης και πολιτικής υποταγής

Η ανθεκτικότητα αποτελεί, όπως διαπιστώθηκε, έναν όρο «με ελεύθερης διακόμενης σημαίνοντα» (Graham, 2013, ίδια μτφ.) δίνοντας τη δυνατότητα σε διαφορετικούς δρώντες να τον χρησιμοποιήσουν με ποικίλες πολιτικές επιδιώξεις (Vale, 2014). Στις σελίδες που προηγήθηκαν επιδιώχθηκε η κριτική αποτίμησή της τόσο σε εννοιολογικό όσο και πρακτικό επίπεδο, μέσω της χρήσης της στο εξωτερικό αλλά και στην περίπτωση της Ελλάδας, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Ο χρόνος, εν μέσω της οικονομικής κρίσης, ο χώρος, στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας, αλλά και ο τρόπος, μέσω του ιδρύματος Rockefeller, αναμφίβολα ενεργοποιούν την κριτική σκέψη. Έχοντας αξιοποιήσει αφενός τη διεθνή συζήτηση, τόσο σε επίπεδο θεωρίας (επιστήμες περιβάλλοντος και «θεωρία της ανθεκτικότητας») όσο και σε επίπεδο πρακτικής και στρατηγικής, και αφετέρου την προσέγγισή της στην κοινωνική επιστήμη, η αξιολόγηση της στρατηγικής της Αθήνας και του Δικτύου των 100 Ανθεκτικών Πόλεων συντελεί στην προσέγγιση του όρου στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.

Η ανθεκτικότητα²⁶ (*resilience*) ορίζεται ως η στρατηγική ή το κάλεσμα για υιοθέτηση πρακτικών επιβίωσης πέρα από οποιαδήποτε πολιτική πρόταση ρήξης με την παρούσα τάξη πραγμάτων, είτε αυτό προέρχεται από τους επίσημους θεσμούς είτε από-τα-κάτω. Η διάκριση μεταξύ της ανθεκτικότητας ως στρατηγικής προερχόμενης από τις επιστήμες περιβάλλοντος, και ως πρακτικής επιβίωσης προερχόμενης από τις κοινωνικές επιστήμες, προτάθηκε εξ αρχής στην εργασία ώστε να αναδείξει το κοινό τους νόημα που είναι η επιβίωση, ενώ διακριτικό στοιχείο τους το υποκείμενο. Από τη μία πλευρά επικαλείται ως στρατηγική από τους επίσημους θεσμούς με τη μορφή καλέσματος προς φορείς και πολίτες για προσαρμογή με γνώμονα την επιβίωση αναλαμβάνοντας την υλοποίηση των απαραίτητων θεσμικών και κοινωνικών προσαρμογών χωρίς ριζοσπαστικές πολιτικές και κοινωνικές επιδιώξεις. Από την άλλη πλευρά, επικαλείται ως πρακτική από πολίτες και συλλογικότητες που έχουν στόχο της υποστήριξη ή εξασφάλιση των αναγκών προς επιβίωση για τους πληττόμενους εν μέσω κρίσης.

Στην περίπτωση της Αθήνας και της στρατηγικής που εκπονήθηκε, παρουσιάστηκαν πολλά δείγματα από την ανάλυση που προηγήθηκε. Αρχικά, είναι προφανής η απουσία διάθεσης να ασχοληθεί με τις αιτίες της κρίσης και αμφισβήτησης των πολιτικών που ακολουθούνται ή ακολουθήθηκαν, προχωρώντας παράλληλα στην ενίσχυσή τους. Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν και οι Raco & Street στην έρευνά τους (2012:1070) κυρίαρχη επιδίωξη είναι η νομιμοποίηση και θεσμοθέτηση ευρύτερων προτεραιοτήτων εντός προκαθορισμένων πλαισίων και όχι η επανεξέταση της αναπτυξιακής τους πορείας. Στην Αθήνα αυτό περιλαμβάνει οπωσδήποτε την καινοτόμα επιχειρηματικότητα και τη δημιουργική οικονομία ως τομείς εύρεσης δικλείδων ασφαλείας σε αβέβαιες εποχές. Επίσης, στην στρατηγική τονίζεται η αντίδραση των πολιτών οι οποίοι θεωρούνται ως η κινητήρια δύναμη αντιμετώπισης της κρίσης, και οι οποίοι θεωρούν τους ίδιους ικανότερους από ότι είναι το κράτος. Βέβαια σε αυτό το πλαίσιο υπάρχουν ορισμένες ιδιαιτερότητες ως προς την «αποδεκτή» κοινωνική δράση και συμμετοχή. Ειδικότερα, αν αυτή έχει τη μορφή κοινωνικών διαδηλώσεων λαμβάνεται ως αναταραχή της λειτουργίας της πόλης, βλάπτοντας επομένως την ανθεκτικότητα της πόλης, ενώ αντίθετα πρακτικές που συμβάλλουν στην επιβίωση των ανθρώπων, όπως ποικίλα εγχειρήματα κοινών και δίκτυα αλληλεγγύης δημιουργημένα από-τα-κάτω, είναι καλοδεχούμενα όσο δεν ριζοσπαστικοποιούν τις όποιες πολιτικές τους επιδιώξεις. Ακόμη, υπάρχουν ενδείξεις ως προς την αξιοποίηση των σχεδίων και της ένταξης των δημοτικών αρχών στο δίκτυο των 100 ανθεκτικών πόλεων ως μία ευκαιρία ανάδειξης του έργου τους, παρουσιαζόμενες ταυτόχρονα υπεύθυνες για την όποια θετική αντίδραση των πολιτών, οι οποίοι παλεύουν είτε για την επιβίωσή τους είτε για την αλλαγή των όρων του συστήματος.

---

²⁶ Από τη στιγμή που κυριαρχεί η συγκεκριμένη απόδοση. Ενδεχομένως η επικράτησή της να οφείλεται στο ότι η επιβίωση ως όρος δεν έχει την ίδια αισθητική ακουστικά. Αυτό σαφώς σχετίζεται και με τη σημασία του η οποία είναι οριοθετημένη, εν αντιθέσει με την ανθεκτικότητα η οποία μπορεί να έχει πολλά διαφορετικά νοήματα.

Τα παραπάνω σημεία που εντοπίστηκαν στην εκπονηθείσα στρατηγική συνοψίζουν την ευρύτερη χρήση της έννοιας, καθώς και της συζήτησης που έχει προκληθεί, και είναι αλληλένδετα μεταξύ τους. Αρχικά, τίθεται το ζήτημα σχετικά με το τι σημαίνει ενίσχυση της ανθεκτικότητας και αν αυτή περιλαμβάνει οποιαδήποτε αλλαγή κατεύθυνσης. Αναφορικά με το συγκεκριμένο ερώτημα, το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας που μελετήθηκε αξιοποιεί τον «πατέρα» της ανθεκτικότητας, τον Holling (1973), ερμηνεύοντας με ποικίλους τρόπους τα ευρήματά του σχετικά με το φυσικό κόσμο και την περιβαλλοντική επιστήμη. Όπως διαπιστώθηκε η ενίσχυση της ανθεκτικότητας αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην υλοποίηση των αναγκαίων προσαρμογών ώστε το σύστημα (όποια κι αν είναι η φύση του, πχ. οικονομική) να παραμείνει στην πορεία του έπειτα από τη διαταραχή. Αφορά δηλαδή την αύξηση του περιθωρίου κίνησης ώστε να παραμείνει το σύστημα στην ίδια κατεύθυνση, ή να μετατοπιστεί σε μία εναλλακτική εκδοχή της η οποία όμως δεν θα είναι ανταγωνιστική προς την προηγούμενη. Έτσι, με βάση την «υπόθεση» ότι η κατεύθυνση που ακολουθείται σήμερα δεν είναι η βέλτιστη, οποιαδήποτε καταλυτική αλλαγή του συστήματος ή της πορείας του²⁷, εκφράζοντας μία ανταγωνιστική προοπτική, ταυτίζεται με την καταστροφή και τη μη ανθεκτικότητα.

Ένα σημείο είναι η παράβλεψη ή έλλειψη ενδιαφέροντος για αναζήτηση των αιτιών της κρίσης ή παραγόντων που ενδεχομένως προκαλούν ή εντείνουν τις κρίσεις, και η οποία παράβλεψη συντελεί στη μετάβαση προς τη διαχείριση της κρίσης. Πραγματοποιείται μία μετατόπιση από την προστασία και αποφυγή της κρίσης, προς την αποδοχή και τη διαχείρισή της, παρουσιάζοντας την κρίση ως κάτι δεδομένο απέναντι στο οποίο πρέπει να προσαρμοστούμε ώστε να το διαχειριστούμε πιο αποτελεσματικά. Αυτό ωστόσο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό από τη στιγμή που αιτίες, αλλά και κρίσεις από τις οποίες μπορούμε να προφυλαχτούμε, υπάρχουν και μπορούν να αναζητηθούν σε κάθε πεδίο ανάλογα με τη φύση της κρίσης. Ενδεικτικά, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ουδετεροποιηθεί η παρούσα οικονομική κρίση, όπως και το προσφυγικό ρεύμα που έχει προκύψει. Επομένως, ένα βασικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν πολλοί μελετητές και έγινε αισθητό από τη μελέτη της στρατηγικής της Αθήνας είναι η από-πολιτικοποίηση των κρίσεων και η μετα-πολιτική αντιμετώπιση τους (βλ. Duffield, 2011; Welsh, 2014).

Από την άλλη πλευρά μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως η διαχείριση της κρίσης υποκρύπτει κατά μία άποψη την πολιτική, καθώς και σημαντικές ιδεολογικές θέσεις. Αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό στην αντιμετώπιση της κοινωνικής δράσης και της συμμετοχής των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, κινητήρια δύναμη για την αντιμετώπιση της κρίσης αποτελούν οι πολίτες, οι οποίοι καλούνται να αναλάβουν υπεύθυνες πρωτοβουλίες και να προσαρμοστούν ώστε να ξεπεράσουν τις απρόβλεπτες κρίσεις και τις επιπτώσεις τους. Σε αυτού του τύπου τις πρωτοβουλίες, πέραν των προωθούμενων πολιτικών σχετικά με την καινοτόμα επιχειρηματικότητα και τη δημιουργική οικονομία, εντάσσονται και πρακτικές επιβίωσης οι οποίες στοχεύουν στην εξασφάλιση των αναγκαίων αγαθών ή στην υποστήριξη των περισσότερο πληττόμενων από τις κρίσεις. Αντίθετα, πρακτικές οι οποίες αντιτίθενται στην απλή επιβίωση και ανταγωνίζονται αυτή την οπτική αντιμετώπισης της κρίσης γίνονται αντιληπτές οι ίδιες ως αναταραχές που διαταράσσουν την τάξη και τη λειτουργία του συστήματος, και στην περίπτωση της Αθήνας την πόλη και την οικονομία αυτής. Επομένως, η ανθεκτικότητα εξυμνεί την *επιβίωση*, όπως γίνεται πλήρως αντιληπτό από την στρατηγική που μελετήθηκε, αναδεικνύοντας με επιτυχία και αφήνοντας να εννοηθεί ότι οι δύο έννοιες ταυτίζονται. Όπως αναφέρει ο Clark (2015, ίδια μτφ.) «*η ιδεολογία της ανθεκτικότητας... εξυμνεί την επιβίωση, τη γυμνή ζωή*».

Άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω και μία ακόμη πολιτική οπτική της ανθεκτικότητας είναι η υποταγή στην κυρίαρχη αφήγηση και την προσαρμογή στη «δύναμη» των πάσης φύσεως κρίσεων. Η κυρίαρχη αφήγηση αφορά την προσαρμογή ώστε να παραμείνει στην ίδια κατεύθυνση

---

²⁷ Οι Hall & Massey (2010) και ο Hornborg (2009:238) αναφέρονται στην κρίση ως η στιγμή που συμβαίνει η αλλαγή, η κατεύθυνση της οποίας μπορεί να είναι είτε προς άλλη εκδοχή της ίδιας κατάστασης είτε προς ριζικά διαφορετική κατάσταση.

ανάπτυξης το σύστημα, δίχως να αφήνει περιθώρια για οποιαδήποτε εναλλακτική επιδίωξη αντίστασης στις αιτίες που γεννούν τις κρίσεις, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι προτιμότερο είναι να αποδεχτούμε τις κρίσεις και να προσαρμοστούμε, παρά να οχυρωθούμε απέναντί τους ή να αντιμετωπίσουμε τις αιτίες τους (βλ. και Hornborg, 2009). Έτσι, η ενίσχυση της ανθεκτικότητας αποτελεί ένα κάλεσμα υπακοής και πολιτικής απραξίας, παραίτησης και παθητικότητας, με σύνθημα ίσως ότι δεν υπάρχει εναλλακτική αναφερόμενο ειδικότερα προς μία μερίδα πολιτών που αντιτίθενται στην παρούσα κατάσταση. Δηλαδή, «αφοπλίζοντας» οποιαδήποτε «επικίνδυνη» προοπτική μπορεί να τεθεί από-τα-κάτω και έχει κάποια χειραφετητική κατεύθυνση και συνειδητή αντίθεση ως προς τη λειτουργία του συστήματος, καθώς όπως σημειώνει ο Neocleous (2013:7, ίδια μτφ.) είναι *«εξ' ορισμού ενάντια στην αντίσταση... θέλει συναίνεση, όχι αντίσταση»*.

Επιστρέφοντας λοιπόν στην περίπτωση της Αθήνας, η ανθεκτική Αθήνα διαρθρώνεται ως ένα αστικό όραμα που φαντάζεται τους πολίτες προσαρμόσιμους και υποταγμένους στις αιτίες της κρίσης. Σε αυτό δεν έχει θέση η πολιτική αντίθεση και σύγκρουση, παρά μόνο η εύρεση λύσεων επιβίωσης στα πλαίσια που το υπάρχον σύστημα θέτει. Έτσι, τα κουπόνια και τα ευέλικτα ωράρια εργασίας, οι εξαμηνες συμβάσεις εργασίας και οι φοροεισπρακτικές εταιρίες, είναι η σκληρή πραγματικότητα του οράματος της Ανθεκτικής Αθήνας και των πρακτικών επιβίωσης που αναπαριστά. Και δεν αποτελεί όραμα προς επίτευξη αλλά πραγματικότητα, που διαμορφώνει μια υπαρκτή όψη της μητροπολιτικής Αθήνας. Προς επίτευξη είναι η καθιέρωση και η κοινωνική νομιμοποίηση αυτών των πρακτικών, περνώντας από την εξαίρεση και τη μειοψηφία στο νόμο και την καθολικότητα.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Abourahme (2014), *Ruinous city, ruinous time: Future Suspended* and the science fiction of the present, *City*, Vol. 18
- Adger, N., (2000), Social and ecological resilience: are they related?, *Progress in Human Geography*, Vol. 24, No. 3, pp. 347-364
- Alexander, D.E., (2013), Resilience and disaster risk reduction: an etymological journey, *Natural Hazards and Earth System Sciences*
- Amin, A., (2013), Surviving the turbulent future, *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 31, pp. 140-156
- Anderies, J. M., Janssen, M. A., Ostrom, E., (2004), A framework to analyze the robustness of social-ecological systems from an institutional perspective, *Ecology and Society*, Vol. 9
- Anderson, B., (2015), What Kind of Thing is Resilience?, *POLITICS*: 2015 VOL 35(1), 60-66
- Anderson, B., (2016), Critique and Ontological Politics, *Dialogues in Human Geography*
- Barker, M., (2010), The Ideology of Philanthropy, <http://dissidentvoice.org/2010/06/the-ideology-of-philanthropy/>
- Béné, C., Godfrey-Wood, R., Newsham, A., Davies, M., (2012), Resilience: New Utopia or New Tyranny? Reflection about the Potentials and Limits of the Concept of Resilience in Relation to Vulnerability-Reduction Programmes, IDS Working Paper 405, Institute of Development Studies
- Bousquet, F., A. Botta, L. Alinovi, O. Barreteau, D. Bossio, K. Brown, P. Caron, P. Cury, M. D'Errico, F. DeClerck, H. Dessard, E. Enfors Kautsky, C. Fabricius, C. Folke, L. Fortmann, B. Hubert, D. Magda, R. Mathevet, R. B. Norgaard, A. Quinlan, and C. Staver, (2016), Resilience and development: mobilizing for transformation, *Ecology and Society*, Vol. 21
- Brenner N., Theodore, N., (2002), Cities and the Geographies of "Actually Existing Neoliberalism", *Antipode*, Vol. 34, Is. 3, pp. 349-379
- Bristow, G., (2010), Resilient regions: re-'place'ing regional competitiveness, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, No. 1, pp. 153-167
- Bulley, D., (2013), Producing and Governing Community (through) Resilience, *POLITICS*, VOL 33(4), 265-275
- Cabot, H., (2016), 'Contagious' solidarity: reconfiguring care and citizenship in Greece's social clinics, *Social Anthropology*, Vol. 24, pp. 152-166
- Chandler, D., Neocleous, M., (2013), Pre-emptive strike: A response to 'Resisting resilience', *Radical Philosophy*, Vol. 179, pp. 58-9
- Chandler, D., (2014), Beyond neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity, *Resilience*, Vol. 2, No. 1, p. 47-63
- Christopherson, S., Michie, J., Tyler, P., (2010), Regional resilience: theoretical and empirical perspectives, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, pp. 3-10
- Clark, J., (2015), Against Resilience: The Katrina Disaster and the Politics of Disavowal, ανάκτηση από <http://www.newclearvision.com/2015/09/21/against-resilience/>
- Coaffee, J., Murakami Wood, D., (2006), Security is Coming Home: Rethinking Scale and Constructing Resilience in the Global Urban Response to Terrorist Risk, *International Relations*, Vol. 20, pp. 503-517
- Coaffee, Jon and Peter Rogers (2008), 'Rebordering the City for New Security Challenges: From Counterterrorism to Community Resilience'
- Coaffee, J., (2013), Rescaling and Responsibilising the Politics of Urban Resilience: From National Security to Local Place-Making, *POLITICS*, Vol. 33, No. 4, pp. 240-252

Cote M., Nightingale A. J., (2012), Resilience thinking meets social theory: Situating social change in socio-ecological systems (SES) research, *Progress of Human Geography*, Vol. 36, pp.475-489

Cumbers, A., Helms, G., Swanson, K., (2010), Class, Agency and Resistance in the Old Industrial City, *Antipode*, Vol. 42, No. 1, pp. 46-73

Dalakoglou, D., (2013), The Crisis before “The Crisis”: Violence and Urban Neoliberalization in Athens, *Social Justice*, Vol. 39

Daskalaki, M., Kokkinidis, G., (2017), Organizing Solidarity Initiatives: A socio-spatial conceptualization of resistance, *Organization Studies*, Vol. 38

Davoudi, S., (2012), Resilience: A Bridging Concept or a Dead End?, *Planning Theory & Practice*, Vol. 13, No. 2, pp. 299-307

Don Mitchell, (2003), *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, Guilford Press

Duffield, M., (2011), Environmental terror: Uncertainty, resilience, and the bunker', SPAIS Working Paper, No. 06-11, ανάκτηση από <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/migrated/documents/duffield-0611.pdf>

Evans, J. P., (2011), Resilience, ecology and adaptation in the experimental city, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 36

Evans, B., Reid, J., (2014), *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*, Polity

Eraydin, A., (2014), “Resilience Thinking” for Planning, στο Eraydin, A. & Taşan-Kok, T. (eds.), *Resilience Thinking in Urban Planning*, pp. 17-37

Eraydin, A. & Taşan-Kok, T. (eds.), (2012), *Resilience Thinking in Urban Planning*, Springer

Fabinyi, M., Evans, L., Foale, S. J., (2014), Social-ecological systems, social diversity, and power: Insights from anthropology and political ecology, *Ecology and Society*

Fainstein, S., (2015), Resilience and Justice, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 39

Graham, S., (2006), “Homeland” Insecurities?, *Space and Culture*, Vol. 9, No. 1, pp. 63-67

Graham, S., (2012), Foucault’s Boomerang - The New Military Urbanism, *Development Dialogue*, No. 58, pp. 37-47

Graham, S., (2013), Cities, (in)‘security’, ‘resilience’: Starting points, ανάκτηση από

<http://www.slideshare.net/sdng1/cities-insecurity-resilience-starting-points>

Gunder, M., (2010), Planning as the ideology of (neoliberal) space, *Planning Theory*, Vol. 9, pp. 298-314

Hall, S., Massey, D., (2010), Interpreting the crisis, *Soundings*, Is. 44

Hayek, F.A., (1974), The pretence of Knowledge, ανακτήθηκε από http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-lecture.html

Harvey, D., (2007), ‘Neoliberalism as Creative Destruction’, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 610, No. 1, pp. 22-44

Holling, C. S., (1973), Resilience and Stability of Ecological Systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 4, pp. 1-23

Holling, C. S., (1996), Engineering Resilience versus Ecological Resilience, ανάκτηση από <http://www.environmentalmanager.org/wp-content/uploads/2008/03/holling-eng-vs-eco-resilience.pdf>

Holling, C. S., (2001), Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems, *Ecosystems*, Vol. 4

Hornborg, A., (2009), Zero-Sum World Challenges in Conceptualizing Environmental Load Displacement and Ecologically Unequal Exchange in the World-System, *International Journal of Comparative Sociology*

Hudson, R. (2010), Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, pp. 11–25

Innes, J., Booher, D., (2010), *Planning with Complexity: An introduction to collaborative rationality for public policy*, Routledge

Joseph, J., (2013), Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach, *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, Vol.1, No.1, pp. 38-52

Joseph, J., (2016), Governing through Failure and Denial: The New Resilience Agenda, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 44

Katz, C., (2004), *Growing Up Global: Economic Restructuring and Children's Everyday Lives*, University of Minnesota Press

Kousis, M., Paschou, M., (2016), Alternative Forms of Resilience in Hard Economic Times: Theoretical, Methodological and Southern European Dimensions, http://www.livewhat.unige.ch/wp-content/uploads/2015/01/LIVEWHAT_D9.6.pdf

Lentzos, F., Rose, N., (2009), Governing insecurity: contingency planning, protection, resilience, *Economy and Society*, Vol. 38

MacKinnon, D., Derickson, D., (2013), From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism, *Progress in Human Geography*, Vol. 37, Is. 2

Malamidis, H., (2016), Social Clinics in Greece and the Welfare Provision, ανάκτηση από <http://www.secondowelfare.it/primo-welfare/sanita/social-clinics-in-greece-and-the-welfare-provision.html>

Marshall, A., G., (2011), An Education for Empire: The Rockefeller, Carnegie, and Ford Foundations in the Construction of Knowledge, ανάκτηση από <https://andrewgavinmarshall.com/2011/10/18/an-education-for-empire-the-rockefeller-carnegie-and-ford-foundations-in-the-construction-of-knowledge/>

Martin, R., (2011), The local geographies of the financial crisis: from the housing bubble to economic recession and beyond, *Journal of Economic Geography*, Vol. 11, Issue 4, pp. 587-618

Martin, R., (2012), Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks, *Journal of Economic Geography*, Vol. 12, pp. 1–32

Martin, R., Sunley, M., (2014) On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation, *Journal of Economic Geography*, Vol. 15, p. 1-42

Miller, P., Rose, N., (1990), Governing economic life, *Economy and Society*, Vol. 19:1

Neocleous, M., (2013), Resisting resilience, *Radical Philosophy*, Vol. 178

Olsson, L., Jerneck, A., Thoren, H., Persson, J., O'Byrne, D., (2015), Why resilience is unappealing to social science: Theoretical and empirical investigations of the scientific use of resilience, *Science Advances*, Vol. 1

O'Malley, P., (2009), "Uncertainty makes us free". Liberalism, risk and individual security, *Behemoth. A Journal on Civilisation*, Vol. 3, pp.24–38

O'Malley, P., (2010), Resilient subjects: uncertainty, warfare and liberalism, *Economy and Society*, Vol. 39, No. 4, pp. 488-509

Kousis, M., (2017) Alternative Forms of Resilience Confronting Hard Economic Times. A South European Perspective, *Partecia-zione e conflitto*, Vol. 10,

Parmar, I. (2015). The "Big 3" Foundations and American Global Power. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 74, pp. 676-703

- Parmar, I. (2012). Foundation Networks and American Hegemony. *European Journal of American Studies*, 7(1)
- Pike, A., Dawley, S., Tomaney, J., (2010), Resilience, adaptation and adaptability, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, pp. 59-70
- Porter, L., Davoudi, S., (2012), The Politics of Resilience for Planning: A Cautionary Note, *Planning Theory & Practice*, Vol. 13, No. 2, pp. 329-333
- Raco, M., Street, E., (2012), Resilience Planning, Economic Change and The Politics of Post-recession Development in London and Hong Kong, *Urban Studies*, Vol. 49, No. 5, pp. 1065 - 1087
- Rakopoulos, T., (2016), Solidarity: the egalitarian tensions of abridge-concept, *Social Anthropology*, Vol. 24, pp. 142-151
- Reid, J., (2012a), Development Dialogue April 2012 - The End of the Development-Security Nexus?
- Reid, J., (2012b), The Disastrous and Politically Debased Subject of Resilience, *Development Dialogue: The End of the Development-Security Nexus?*, pp. 67-80
- Reid, J., (2013), Interrogating the Neoliberal Biopolitics of the Sustainable Development-Resilience Nexus, *International Political Sociology*, Vol. 7, pp. 353-368
- Rogers, P., (2013), Rethinking Resilience: Articulating Community and the UK Riots, *POLITICS*, Vol. 33, No. 4, pp. 322-333
- Roy, A., (2005), Urban Informality: Toward an Epistemology of Planning, *Journal of the American Planning Association*, Vol. 71, No. 2
- Sengupta, De Roo, Raws, (2016), Planning and complexity: Engaging with temporal dynamics, uncertainty and complex adaptive systems, *Environment and Planning B: Planning and Design*, Vol. 43
- Shaikh, A., (2011), The first great depression of the 21st century, *Socialist Register*, Vol. 47, pp. 44-63
- Shaikh, A., (1978), An Introduction to the History of Crisis Theories, <http://www.eco.unibs.it/~palermo/PDF/History%20of%20crisis%20theories.pdf> πρόσβαση 6-5-2015
- Simmie, J., Martin, R., (2010), The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2010, Vol. 3, pp. 27-43
- Slater, T., (2014), The resilience of neoliberal urbanism, <https://www.opendemocracy.net/opensecurity/tom-slater/resilience-of-neoliberal-urbanism>, (πρόσβαση στις 18/3/2015)
- Sorensen, J. S., Soderbaum, F., (2012), The End of the Development-Security Nexus?, *Development Dialogue*, No. 58
- Sparke, M., (2008), Political geography: political geographies of globalization III - resistance, *Progress in Human Geography*, pp. 1-18
- Sparke, M., (2013), Resilience, Resistance and Reaction: Comparing the 3 Rs of Response to Global Neoliberalization, ανάκτηση από https://www.academia.edu/8154013/Resilience_Resistance_and_Reaction_Comparing_the_3_Rs_of_Response_to_Global_Neoliberalization
- Springer, S., (2011), Public Space as Emancipation: Meditations on Anarchism, Radical Democracy, Neoliberalism and Violence, *Antipode*, Vol. 43, Is. 2, pp. 525-562
- Stavrides, S., (2010), The December 2008 Youth Uprising in Athens: Spatial Justice in an Emergent "City Of Thresholds", justice spatiale |spatial justice, n° 02, ανάκτηση από <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ2-10en1.pdf>

Swanstrom, T., (2008), Regional Resilience: A Critical Examination of the Ecological Framework, Working Paper delivered at Urban Affairs Association Annual Meeting Baltimore, MD

Stone-Jovicich, S., (2015), Probing the interfaces between the social sciences and social-ecological resilience: insights from integrative and hybrid perspectives in the social sciences, *Ecology and Society*, Vol. 20

Swyngedouw E. (2011) 'Depoliticized Environments: The End of Nature, Climate Change and the Post-Political Condition', *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 69, pp. 253-274

Theodore & peck, Framing neoliberal urbanism: Translating 'commonsense' urban policy across the OECD zone

Vaiou, D., Kalandides, A., (2017): Practices of solidarity in Athens: reconfigurations of public space and urban citizenship, *Citizenship Studies*

Vale, L., (2014), The politics of resilient cities: whose resilience and whose city?, *Building Research & Information*, pp. 191-201

Walker, J., Cooper, M., (2011), Genealogies of resilience : From systems ecology to the political economy of crisis, *Security Dialogue*, Vol. 42

Welsh, M., (2014), Resilience and responsibility: governing uncertainty in a complex world, *The Geographical Journal*, Vol. 180, pp. 15-26

Zebrowski, C., (2009), Governing the network society: a biopolitical critique of resilience, *Political Perspectives*, Vol. 3

Zebrowski, C., (2013), The nature of resilience, *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, Vol. 1, pp. 159-173

Ελληνόγλωσση

Αδάμ, Σ., Τελώνη, Δ.-Δ., (2015), Κοινωνικά ιατρεία στην Ελλάδα της κρίσης: Η εμπειρία της παροχής υπηρεσιών υγείας όταν το Εθνικό Σύστημα Υγείας υποχωρεί, *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ., (2012), Ο χώρος στην αριστερή σκέψη, Εκδόσεις Νήσος και Ίδρυμα Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα

Βαΐου, Ν., (2013), Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*

Βαρκαρόλης, Ο., (2012), Δημιουργικές αντιστάσεις και αντεξουσία, Καφενείον το Παγκάκι

Βιτοπούλου, Α. Γεμεντζή, Γ., Γιαννακού, Α., Καυκαλάς, Γ., Τασοπούλου, Α., (2015), Βιώσιμες πόλεις: προσαρμογή και ανθεκτικότητα σε περιόδους κρίσης, Καλλίπος,

Βουρεκάς, Κ., (2013), Αλλαγές στο σύστημα του χωροταξικού και του πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα της κρίσης, Συνέδριο ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ + ΑΝΑΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ, ΒΟΛΟΣ

Γιαννακούρου, Γ. και Καυκαλάς, Γ., (2014) Επανεξετάζοντας τη χωροταξία σε περίοδο κρίσης: αναγκαιότητα, περιεχόμενο και προϋποθέσεις της μεταρρύθμισης, στο Μασουράκης, Μ. και Γκόρτσος, Χ., (επιμέλεια), Ανταγωνιστικότητα για Ανάπτυξη: προτάσεις πολιτικής, Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών, σ. 511-522

Γκιάλης, Σ., Herod, A., (2015), Γεωγραφία της εργασίας: Εργατική Δράση, Ευέλικτη Απασχόληση και Χωρικές Ανισότητες, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα

Ζήφου, Μ., (2012), Η πολιτική σχεδιασμού του χώρου στην Ελλάδα στη συγκυρία της κρίσης: Μια κριτική θεώρηση, 3^ο πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης

Κλαμπατσέα, Ρ., (2011), Χωρικά αποτυπώματα και προκλήσεις σχεδιασμού σε συνθήκες κρίσης: η ελληνική περίπτωση, 9ο Εθνικό Συνέδριο ERSA-GR

Κλαμπατσέα Ε., (2012), «Ο σχεδιασμός του χώρου ως μέσο διαχείρισης της κρίσης στην Ελλάδα». 3ο πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης

Klein, N., (2010), Το δόγμα του σοκ, Λιβάνης

Lazzarato, M., (2014), Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου, Αλεξάνδρεια

Μαλούτας, Θ., Κανδύλης, Γ., Πέτρου, Μ., (2013, επιμ.), ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ, ΕΚΚΕ

ΜΕΣΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ 2012-2015 (2011), Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου

Τσαβδάρου, Χ., Μακρυγιάννη, Β., (2012), Χώρος και Μονιμότητα της Λεγόμενης Πρωταρχικής Συσώρευσης: Μικροϊδιοκτησία και Αυθαίρετη Δόμηση στην Ελλάδα, 3ο πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης

Φιλιππίδης, Χ., (2015), Πόλεις άγριες, πόλεις ανθεκτικές: η αστικοποίηση ως αντικείμενο έρευνας της αντιεξέγερσης, στο Εργαστήριο «Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη» (επιμ.), Urban Conflicts, Θεσσαλονίκη, ανάκτηση από <http://urbanconflicts.wordpress.com/> , σελ. 129-144

Χατζημιχάλης, Κ., (2014) Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης, ΚΨΜ

Χορκχαιμερ, Μ., (1987) [1947], Η έκλειψη του Λόγου, Κριτική

Προκαταρκτική Αξιολόγηση Αστικής Ανθεκτικότητας (2016)

Στρατηγική Ανθεκτικότητας για την Αθήνα του 2030 (2017)

Διαδικτυακές πηγές

Αράπογλου, Β., Γκούνης, Κ., (2015), Το σκιάδες κράτος: ορατή και αθέατη έλλειψη στέγης στην Αθήνα το 2013, ανάκτηση από <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%88%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%AD%CE%B3%CE%B7%CF%82-%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CE%BA%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF/>

Αυτοδιοίκηση, Εντάχθηκε στο δίκτυο «100 Ανθεκτικών Πόλεων» του κόσμου η Θεσσαλονίκη, <http://www.aftodioikisi.gr/dimoi/entaxthike-sto-diktio-100-anthektikon-poleon-tou-kosμου-i-thessaloniki>, πρόσβαση 26/5/2015, 20:31

Βαταβάλη, Φ., Καλαντζοπούλου, Μ., (2013), Απορρύθμιση του χώρου και ο σχεδιασμός που της ταυριάζει, <http://oikotrives.gr/periodiko/ellada/aporythmisi-xorou/> πρόσβαση 16/4/2015

Βαταβάλη, Φ., Χατζηκωνσταντίνου, Ε., (2016), Χαρτογραφώντας την ενεργειακή φτώχεια στην Αθήνα της κρίσης, ανάκτηση από <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%86%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1/>

Δήμος Αθηναίων, (2014), Η Αθήνα στις 35 ανθεκτικές πόλεις από το Ίδρυμα Rockefeller, <https://www.cityofathens.gr/node/25472>, 15/4/2016

Δήμος Αθηναίων, (2015), 100 Resilient Cities» εκδήλωση στην Αθήνα, <https://www.cityofathens.gr/node/26499>, 15/4/2016

Δήμος Αθηναίων, (2015), Στο Παρίσι ο δήμαρχος Αθηναίων Γ. Καμίνης στη διάσκεψη για το κλίμα, <https://www.cityofathens.gr/node/27546>, 15/4/2016

Ζιώγας, Η., (2013), Αλληλέγγυα οικονομία: όχημα προς μετακαπιταλιστικές και αυτόνομες κοινωνίες, ανάκτηση από <http://www.babylonia.gr/2013/03/19/i-allilengia-ikonomia-osochima-pros-metakapitalistikes-ke-aftonomes-kinonies/>

Καλαντζοπούλου, Μ., (2013), Να αποκαταστήσουμε το χωρικό σχεδιασμό: κοινωνική αποδοτικότητα αντί της κερδοσκοπίας, <http://oikotrives.gr/periodiko/ellada/xorikos-sxediasmos-kerdoskopia/> πρόσβαση 16/4/2015

Κανδύλης, Γ., (2017), Αντέχεις ρε; Αγώνες αντοχής και συσσώρευσης στην πολιορκούμενη πόλη, ανάκτηση από <http://www.toperiodiko.gr/%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%81%CE%B5-%CE%B1%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%AE%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%83%CF%85%CF%83%CF%83%CF%8E%CF%81/#.Wdkpv1S0OUk>

Λιάκου, Λ., (2015), Αστική Ανθεκτικότητα: Ευκαιρίες και δυνατότητες για τη Θεσσαλονίκη, Ομιλία Προέδρου Μητροπολιτικής Αναπτυξιακής Λίνας Λιάκου στην Εναρκτήρια Εκδήλωση του Προγράμματος «Δίκτυο 100 Ανθεκτικών Πόλεων» του Ιδρύματος Ροκεφέλερ, ανάκτηση από [http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi\(NeosOEY\)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Omilia_Liakou.pdf](http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi(NeosOEY)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Omilia_Liakou.pdf)

Μπουτάρης, Γ., (2015), Ομιλία Δημάρχου Στην Εναρκτήρια Εκδήλωση του Προγράμματος «Δίκτυο 100 Ανθεκτικών Πόλεων» του Ιδρύματος Ροκεφέλερ, ανάκτηση από [http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi\(NeosOEY\)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Omilia_Boutari.pdf](http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi(NeosOEY)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Omilia_Boutari.pdf)

News247, (2017), Παυλόπουλος: Οι ευεργέτες εμφανίστηκαν τις δύσκολες στιγμές για την Ελλάδα, <http://news247.gr/eidiseis/politiki/paylopoylos-oi-eyergetes-emfanisthkan-tis-duskoles-stigmes-gia-thn-ellada.4681045.html>, πρόσβαση 29/5/2017

Rethink Athens, (2017), <http://www.rethinkathens.org/>, πρόσβαση 23/8/2017

Rosenstein, S., (2015), 100 Resilient Cities, Παρουσίαση Αναπληρωτή Διευθυντή 100 RC στην Εναρκτήρια Εκδήλωση του Προγράμματος «Δίκτυο 100 Ανθεκτικών Πόλεων» του Ιδρύματος Ροκεφέλερ, ανάκτηση από [http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi\(NeosOEY\)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Presentation_100_RC%20_Scott_Rosenstein.pdf](http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi(NeosOEY)/AytTmDimDiethSxeseon/Grafeio_Typou/ResilientCity/Presentation_100_RC%20_Scott_Rosenstein.pdf)

ΣυνΑθηνά, (2017), <http://www.synathina.gr/el/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%AC.html>, πρόσβαση 15/9/2017

Το Βήμα, (2014), Καμίνης και Μπουτάρης παρουσίασαν τις πόλεις του μέλλοντος, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=661838>, πρόσβαση 15/4/2016

ΤοPeriodiko, (2016), Προκλητικές «γαλαντομίες» στα «όνειρα» του Ιδρύματος Νιάρχου για τον Φαληρικό Όρμο, <http://www.toperiodiko.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%AD%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%B1/#.WfRVHFS0OUI>, πρόσβαση 15/9/2016

USAid, <http://www.usaid.gov/resilience>, πρόσβαση 4/2/2015

Winbolt, B., (2016), 9 Ways to Improve Your Resilience at Work, ανάκτηση από <http://www.barrywinbolt.com/resilience-at-work/>, πρόσβαση 15/4/2016

100 Resilient Cities, (2017), <http://www.100resilientcities.org/>, πρόσβαση 23/8/2017

